

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

3-1 Plattegrond van Hoorn met het buitengebied, gemaakt door Jacob van Deventer ca. 1560. In de stad Hoorn zijn de kapellen van de verschillende kloosters goed te herkennen aan hun blauwe leien daken. Even ten noorden van Hoorn, op het grondgebied van Westerblokker, ligt het grote kloostercomplex Nieuwlicht en daar weer boven is nog net zichtbaar klooster Bethlehem. Van Deventer heeft zich hier vergist: het klooster staat aan de verkeerde kant van de weg getekend.

3

Het monastieke landschap

3.1 Inleiding

De zusters van Bethlehem, die de afzondering op het platteland opzochten, waren aan het einde van de 15de eeuw geen volledig nieuwe verschijning in West-Friesland. Zij maakten deel uit van een lange traditie van mannen en vrouwen die op uiteenlopende wijze uiting wilden geven aan een monastiek ideaal. West-Friesland had eeuwenlang op het breukvlak van twee invloedssferen gelegen: de abdij van Egmond in het westen en de Friese kloosters in het oosten. De invloed van beide zijden was heel direct merkbaar, onder andere door de aanwezigheid van uithoven waar monniken agrarisch werk verrichtten. In de 14de eeuw veranderde de situatie drastisch: in het oostelijk deel van West-Friesland verdwenen de kloosters volledig uit beeld. In de opkomende steden in dit monastiek 'lege' gebied vonden nieuwe gemeenschappen vanaf het einde van de 14de eeuw een voedingsbodem. Voor een volledig beeld van dit kloosterlandschap vangen we dit hoofdstuk aan in de 10de eeuw. Vervolgens worden de diverse religieuze gemeenschappen in West-Friesland onder een aantal rubrieken besproken: zusters van het gemene leven, tertiariissen, grauwezusters en conversinnen van Augustinus. Tevens komen de mannenkloosters aan bod. Welke positie nam Bethlehem binnen dit monastieke landschap in?

3.2 Het oude monastieke landschap

In West-Friesland waren tot ver in de 14de eeuw geen kloosters aanwezig. Deze regio stond daarmee niet op zichzelf. Binnen de huidige landsgrenzen waren in die tijd over het algemeen nog maar weinig kloosters. Het waren de oude ordes zoals de benedictijnen, cisterciënzers en premonstratenzers die een aantal vestigingen kenden. In Holland kwamen relatief laat kloosters tot stand. Een van de oudste was de benedictijner abdij van Egmond, gesticht door graaf Dirk II ter ere van Sint Adalbert. In een recente publicatie over de abdij uit 2010 wordt aannemelijk gemaakt dat het plan tot de oprichting van de abdij uit de jaren vijftig van de 10de eeuw dateert, dat men omstreeks 960 is begonnen met de bouw van de abdijkerk en dat deze omstreeks 975 is ingewijd.¹ Klooster Egmond groeide uit tot een van de rijkste kloosters in Holland dankzij talrijke schenkingen van geld, goederen of grond door vermogende personen. Dit waren in eerste instantie grote donaties van leden van het Hollandse gravenhuis, maar ook diverse kleine begunstingen door minder vermogende mensen. Noordeloos heeft een lijst opgesteld van alle personen uit West-Friesland die hij in het *Necrologium Egmondense* kon achterhalen.² Deze deden in de 12de, 13de en 14de eeuw een schenking, meestal in de vorm van geld, aan de abdij onder voorwaarde dat zij daar werden begraven. Onder hen bevonden zich personen uit Schagen, Haringhuizen, Wognum, Nibbixwoud, Wijdenes, Hem, de Streek en Gommerskarspel. Ook een plaats in de omgeving van Hoorn wordt in een legatering vermeld. Willem, pastoor van Zwaag, vermaakte per testamentaire beschikking grond aan het klooster in 1317.³ De grond moet waarschijnlijk gelokaliseerd worden in en nabij Bever-

1 Cordfunke, *Abdij van Egmond*, 63-65.

2 Noordeloos, 'Kloosterlingen in West-Friesland', 50-51.

3 Schrickx, 'St. Maartenskerk', 94-95. Hier staat een foto van de akte afgebeeld.

wijk, waar hij zelf ook woonde. Uit al deze begunstingen blijkt dat de invloedssfeer van de abdij zich uitstrekte over een groot gebied en zelfs tot het meest oostelijke deel van West-Friesland reikte.

Door al deze schenkingen beschikte de abdij over veel grond en allerlei rechten in Holland. Een van de bezittingen was een uithof in de ban van St. Maarten. De abdij beschikte in deze regio ook over een groot stuk grond van zes hoeven. Dit blijkt uit een regeling die de abt in 1250 trof vanwege de schade die het land door overstromingen had ondervonden.⁴ Uit het stuk valt op te maken dat de abdij de grond had verkregen van graaf Dirk II, de stichter van de abdij. De schenking heeft dus voor 988, het overlijdensjaar van Dirk II, plaatsgevonden. Vermoedelijk zijn de zes hoeven reeds bij de stichting aan de monniken overgedragen. Uit het charter van 1250 valt af te leiden dat de grond globaal een gedeelte van het land van Harenkarspel, St. Maarten en Valkkoog omvatte.⁵ De abt gaf toen een gedeelte van het grondbezit in erfhuur aan de opgezetenen die verplicht waren een dijk aan te leggen en een deel van de opbrengst af te dragen aan de abdij.⁶ De overige grond in St. Maarten en Harenkarspel behield het klooster voor eigen gebruik. Uitgezonderd bleef verder het land waarop het huis van de monniken stond (*area nostra, in qua domus nostra sita est*), een visserij, een watering en een stuk land dat aan ene Hugo van Akersloot was afgestaan. Het huis stond waarschijnlijk even ten noordoosten van Harenkarspel in de ban van St. Maarten. Deze locatie wordt op enkele oude kaarten, zoals de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654, als 'Munnickewerf' aangeduid.

Naast grond beschikte de abdij ook over andere bezittingen en rechten in West-Friesland, waaronder rechten op diverse kerken die via de graaf van Holland waren verworven. De oudste bron waarin kerken in West-Friesland staan vermeld, is de in de literatuur veel geciteerde kerkenlijst (door Blok genoemd hand C) van de abdij van Echternach, die wordt gedateerd tussen 993 en 1049.⁷ Deze abdij in het huidige Luxemburg bezat in die tijd de rechten op diverse kerken en kapellen in het huidige Holland. De abdij was in 698 door Willibrord gesticht en was daarmee het eerste door een Angelsaksische missionaris opgerichte klooster in continentaal Europa. Het groeide uit tot een belangrijk religieus centrum en verwierf veel bezittingen, waaronder dus de kerken in Holland. Het bezit van een kerk hield in dat de abdij de pastoor kon aanstellen (het patronaatsrecht) en over de inkomsten van de parochie beschikte. In de bovengenoemde kerkenlijst worden onder andere *Misna* (Mijzen), *Aldenthorf* (Oudorp) en *Wokgunge* (Wognum) genoemd. Alle drie waren vermoedelijk dochterkerken van de kerk van Heiloo. Wanneer en op welke wijze de abdij van Echternach de Hollandse kerken heeft verworven, is niet bekend, maar vermoedelijk is dit ruim voor 993 geweest. Sommige kerken waren al in de tijd van Willibrord (overleden 739) aan Echternach geschonken. Bij Wognum is dat echter niet waarschijnlijk want er zijn geen aanwijzingen dat deze plaats midden in het West-Friese veengebied al in de 8ste of 9de eeuw bestond. De lijst is vermoedelijk opgesteld in het kader van een conflict over de rechten. De graven van Holland hadden deze zich eigenmachtig toegeëigend waarna ze bij synodaal besluit in handen van de bisschop van Utrecht waren gesteld. In een oorkonde uit 1063 poogde de bisschop van Utrecht een regeling te

4 De akte bevindt zich in: NHA, Archief Abdij van Egmond, toeg.nr. 356, inv.nr. 47. De akte is uitgegeven in: Van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* 1, reg.nr. 533, 284-285.

5 Zie ook: Numan, 'De Schagerdam', 17. Het land was gelegen tussen twee vronsloten en strekte zich uit van Bergeswerk tot in de zoute zee: *terre nostre in Scaghen in hunc modum, terra que inibi jacet inter duo fossata, que in vulgari vronslot apellantur, et extenditur a Bergeswerck usque in salsum mare (...) que per impulsionem fluctivagi maris aggeribus funditus eversis, jam per multos annos fuit annihilata et nunc est per graves expensas et sumptus non modicos a nobis recenti aggere informata*. Bergeswerk (Berxwerk) is de naam van een stuk land dat tot de Noordscharwouder ban behoorde en uitstak in de Heerhugowaard (nu Noordscharwouderpolder). De zoute zee is in dit geval de Zijpe.

6 Deze in huur afgestane grond wordt omschreven als liggend vanaf Withmeer tot aan zee (*a flumine quod dicitur Withmere usque in salsum mare*). Withmeer (Witsmeer) is een andere naam voor Schagerwaard. De grond omvat dus in ieder geval Valkkoog en mogelijk ook een deel van St. Maarten.

7 De kerkenlijstjes van Echternach staan als losse aantekeningen op de eerste twee folio's van een Echternachs sacramentarium. De datering van lijst hand C is gebaseerd op de titel *Ecclesiae quas Theodericus habet*. Dit kan zowel Dirk III als Dirk IV zijn, wat een terminus a quo van 993 (jaar dat Dirk III graaf werd) en een terminus ante quem van 1049 (sterfjaar Dirk IV) oplevert. Blok, 'Hollandse en Friese kerken van Echternach', 173; Numan, *Noord-Hollandse kerken en kapellen*, 15.

3-2 In blauw de plaatsen waar de abdij van Egmond rechten bezat en in geel de plaatsen waar de Friese kloosters rechten bezaten.

De grote stippen geven globaal de locaties van de uithoven aan:

- 1 Uithof van Wervershoof (proosdij van Hemelum, benedictinessen)
- 2 Uithof van Luijebroek (proosdij van Hemelum, benedictinessen)
- 3 Uithof van Oosterleek (proosdij van Anjum, augustijner koorheren)
- 4 Uithof van de abdij van Egmond

treffen.⁸ De bisschop bevestigde de abdij van Echternach in de helft van het bezit van een aantal kerken en kapellen, namelijk de kerken van Vlaardingen, Oegstgeest, Velzen, Heiloo en Petten met enkele dochterstichtingen. De andere helft behield de bisschop. In de oorkonde staan, voor zover het om het West-Friese gebied gaat, wederom Mijzen, Oudorp en Wognum vermeld. Uit hetzelfde jaar zou nog een kerkenlijst (hand A) dateren en hierin wordt ook *Urishem* (Ursem) genoemd, terwijl Wognum juist weer ontbreekt. Blok heeft hiervoor geen verklaring en vermoedt dat de schrijver van deze lijst zich heeft vergist.⁹ De graaf van Holland (Dirk V) eigende zich ergens eind 11de eeuw wederom de Echternachse rechten op de kerken toe. Een definitieve regeling kwam pas in 1156 tot stand toen de abdij van Echternach van de rechten afzag en graaf Dirk VI van Holland voorgoed de rechten over de Hollandse kerken verwierf.¹⁰ Het Utrechtse deel van de rechten is waarschijnlijk niet lang daarna eveneens in grafelijke hand terecht gekomen.¹¹ De graaf droeg deze vervolgens officieel over aan de abdij van Egmond. In een goederenlijst van de abdij in het 12de-eeuwse *Liber Sancti Adalberti* komen voor zover het om het West-Friese gebied gaat, niet alleen Mijzen, Oudorp en Wognum voor, maar ook Broek (op Langedijk), Hensbroek, Obdam, Oterleek, Spanbroek, Ursem en Wadway.¹² Uit een lijst van de jaarlijkse en bijzondere heffingen door de kerken in West-Friesland aan het Domkapittel van Utrecht uit omstreeks 1513 blijkt dat deze kerken nog altijd onder de abdij van Egmond vielen.¹³ Ursem ontbreekt hier echter. Het patronaat van de kerken van Hensbroek, Obdam, Spanbroek en Wadway - dochterkerken van de kerk van Heiloo - is mogelijk al voor 1156 rechtstreeks bij de abdij van Egmond terecht gekomen.

Tot slot had de abdij van Egmond in West-Friesland nog verschillende inkomsten uit smaltienden in de vorm van een deel van de opbrengst van land, legerstede (een soort begrafenisbelasting), pachten en tienden. In Ursem betaalde men aan smaltienden voor ieder kalf en ieder lam dat werd geboren een obool (halve denier). In Spanbroek, Wadway, Wognum en Obdam bedroeg de belasting voor ieder kalf vier eieren en voor een lam drie eieren. In deze plaatsen werd ook de legerstede geheven: in Ursem twaalf denariën en in de andere plaatsen één denarie. In Ursem moest men ook nog eens drie hoed graan aan de abdij betalen.¹⁴

Aan de andere kant van de Zuiderzee, in Friesland, kwam in het begin van de 12de eeuw het eerste klooster tot stand: de Sint-Odulfusabdij in Staveren. In 1132 vestigden zich daar benedictijner monniken uit Oostbroek die van de bisschop van Utrecht de kerk van Sint-Odulfus met alle goederen en rechten kregen toegewezen. Vanuit dit klooster werd een afhankelijk benedictijner vrouwenklooster onder leiding van een proost bij de Sint-Nicolaaskerk in Hemelum gesticht, enkele kilometers ten oosten van Staveren. Het oudste en enige bewaard gebleven archiefstuk van deze proosdij van Hemelum is een pauselijk privilege uit 1245.¹⁵ Hierin verklaart de paus dat hij het vrouwenklooster van Sint-Nicolaas in Hemelum met al zijn rechten en bezittingen onder zijn pauselijke bescherming neemt. In het stuk worden de rechten en bezittingen opgesomd, waaronder *terras, domos et possessiones, quas habetis in villis Bonnyngbroeck, Hogekerspel, Sybekarspel, Werwertshove, Litterabroeck, Grotebroeck, Oestewalde, Middewoude, Twisca et Swage*. In het citaat zijn voor de overzichtelijkheid alleen de plaatsen in West-Friesland overgenomen. Hemelum beschikte dus over grond, huizen en bezittingen in de plaatsen Benningbroek, Hoogkarspel, Sijbekarspel, Wervershoof, Grootebroek, Oostwoud, Midwoud, Twisk en Zwaag. Al deze bezittingen

8 De oorkonde is overgeleverd via een 12de-eeuwse kopie. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, nr. 84; Blok, 'Hollandse en Friese kerken van Echternach', 175.

9 Blok, 'Hollandse en Friese kerken van Echternach', 180.

10 Numan, *Noord-Hollandse kerken en kapellen*, 16.

11 Blok, 'Hollandse en Friese kerken van Echternach', 169.

12 Numan, *Noord-Hollandse kerken en kapellen*, 17. Tevens worden de kerken van Alkmaar, Egmond en Schermer genoemd.

13 Broek (op Langedijk), Oterleek en Oudorp vielen onder Winkel; en Obdam, Hensbroek, Spanbroek, Wadway en Wognum vielen onder Medemblik. Bovendien staat hier Koedijk (onder Winkel) genoemd. Joosting, *Proosdij van West-Friesland*, 7.

14 Een hoed is een inhoudsmaat voor droge waren, zoals graan. Hoeveel een hoed inhield, verschilt per plaats. In Hoorn stond een hoed gelijk aan tien ton.

15 Mol en Van Vliet, 'Oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster', 105.

staan nog niet genoemd in de goederenlijsten uit 1132 en zijn dus waarschijnlijk na dat jaar verworven. Uit het privilege van 1245 blijkt verder dat het klooster het patronaatsrecht op de kerk van Oostwoud bezat en over een uithof in Wervershoof beschikte.

De uithof te Wervershoof komt nog een tweede maal naar voren in een charter uit 1317, uitgevaardigd door Willem III.¹⁶ De graaf van Holland bepaalde hierin dat de monniken 'die wonen in sinen hove in Westvriesland in der baellieuscap van Medenbleke' in wereldlijke zaken te recht zullen staan voor de proost van Hemelum in overleg met de baljuw van Medemblik. De proost had de supervisie over het vrouwenklooster in Hemelum en beheerde de goederen. Het patronaatsrecht op de kerk van Oostwoud komt in de bronnen nogmaals tot uiting in 1320 bij een uitspraak van de bisschop van Zuden en andere leden van de grafelijke raad tijdens een zitting in West-Friesland over geschillen en allerlei bestuurs- en dijkzaken.¹⁷ Als een van de punten wordt genoemd: 'zullen die moniken van Hemelom die kerken van Oestwoude weder doen besinghen in alsulker manieren alsoe haer Dieric van Outshorne ghesproken hevet'. Dit houdt in dat de mis in de kerk van Oostwoud moest worden gehouden ('de kerk bezingen') zoals heer Dieric van Outshorne dat had bepaald. Ridder Dirk van Oudshoorn was baljuw van Medemblik tussen circa 1319 en 1326. Naast de uithof en het patronaatsrecht op de kerk van Oostwoud hadden de zusters bezittingen in de andere genoemde dorpen in West-Friesland, vermoedelijk in de vorm van landerijen die zij verhuurden.

De precieze bezittingen van de diverse kloosters in West-Friesland zijn moeilijk te reconstrueren. Mol heeft hiertoe een poging gedaan op basis van de grafelijke rekeningen uit het jaar 1345.¹⁸ In dat jaar werden namelijk de Friese kloosterbezittingen in West-Friesland door de graaf van Holland in beslag genomen als pressiemiddel in zijn conflict met Westergo en Oostergo. De Friezen gingen echter niet akkoord met zijn eisen op het gebied van de rechtspraak, waarna het alsnog tot een gewapend treffen kwam. Graaf Willem IV kwam in de slag bij Staveren om het leven en zijn leger leed een smadelijke nederlaag. De in pand genomen kloostergoederen werden vervolgens definitief geconfisqueerd. Uit de grafelijke rekeningen die dateren voorafgaand aan de militaire operatie, is het Friese kloosterbezit in West-Friesland deels te achterhalen. De landerijen werden namelijk in eerste instantie verhuurd aan particulieren. Dit werd nog hetzelfde jaar ongedaan gemaakt om de landerijen te kunnen gebruiken voor het vetweiden van runderen die bestemd waren als voedselvoorraad voor het leger. Enkele personen kregen hun pachtgeld gerestitueerd. Eén van de pachters had het pachtgeld nog niet betaald en kreeg alleen het bedrag van de wijnkoop, waarmee de pacht was bezegeld, terug. Op basis van dat bedrag reconstrueert Mol de totale oppervlakte in Wervershoof (*Walvairshoeve*) op 106,5 morgen (91 ha). Op deze uithof stond een grote stal waarin het voor de militaire operaties benodigde vee werd ondergebracht.¹⁹ Mol komt tot de conclusie dat in 1345 tenminste drie uithoven van Friese kloosters in beslag zijn genomen: een grote uithof in Wervershoof, een kleine uithof in Lutjebroek van 41 morgen (35 ha) en een kleine uithof in Oosterleek van 25,5 morgen (30 ha).²⁰ Deze laatste uithof was afkomstig van de proosdij van de reguliere kanunniken van Sint Augustinus in Anjum. De andere twee uithoven, waaronder dus die van Wervershoof, behoorden tot de proosdij van Hemelum. Mogelijk was er nog een vierde uithof in Hauwert, want in 1311 wordt een 'hofmiester van Oudeboxwoude' genoemd.²¹ Een hofmeester was de beheerder van een uithof. Bij het goederenbezit van Hemelum in 1245 wordt Hauwert niet genoemd, zodat verondersteld

16 Joosting, *Proosdij van West-Friesland*, 71-72; Van Mieris, *Groot Charterboek der graaven II*, 187. In de nieuwe uitgave van de *Registers van de Hollandse grafelijkheid 1299-1345*, o.l.v. J.W.J. Burgers, wordt het stuk gedateerd in 1320. Zie hiervoor de website van het Huygens Instituut voor Ned. Geschiedenis en het Koninklijk Ned. Historisch Genootschap: <http://www.historici.nl/>.

17 Van Mieris, *Groot Charterboek der graaven II*, 210-216. Van Mieris dateert het stuk vóór Pasen 1319.

18 Mol, 'Graaf Willem IV'. Noordeloos heeft voor het eerst deze bron gebruikt voor een reconstructie van het Friese kloosterbezit: Noordeloos, 'Kloosterlingen in West-Friesland', 43-60.

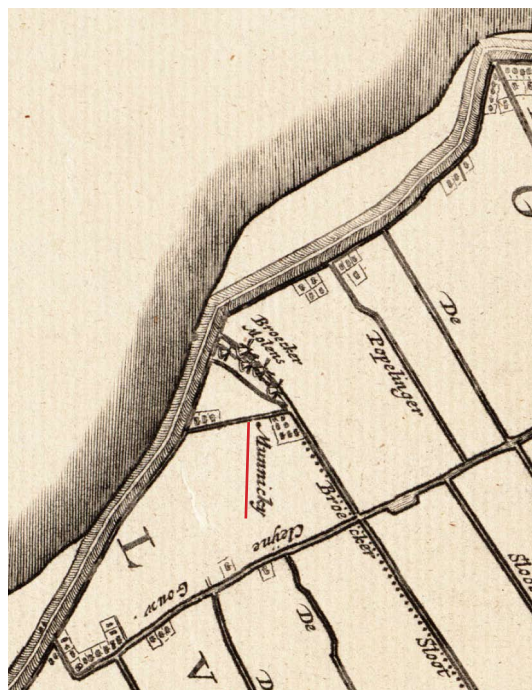
19 In de rekeningen wordt dit als bezit van 'der monicke huse in Vriesland' aangeduid. Hamaker, *Rekeningen der grafelijkheid II*, 421-422.

20 Mol, 'Graaf Willem IV', 99. Het uithof in Lutjebroek wordt aangeduid als 'van der moniken lande in Luttekebroic'. Het uithof in Oosterleek wordt aangeduid als 'van der moniken lande in Oosterleke' en als 'der moenke land in Drechterland'. Tevens is sprake van de 'Aninghe moenke'. Noordeloos, 'Kloosterlingen in West-Friesland', 56, 58.

21 Smit, *Rekeningen der graven en gravinnen II*, 3; Mol, 'Graaf Willem IV', 100.

zou kunnen worden dat deze uithof bij Anjum behoorde. Een andere mogelijkheid is dat deze uithof na 1245 door Hemelum is verworven. Naast de uithoven beschikten de kloosters over grond in een aantal dorpen. Deze pachtgoederen zijn ook door de graaf in beslag genomen, maar zijn niet uit de rekeningen te reconstrueren. Op basis van de parallel van het goederenbezit van Mariëngaarde op Marken waar het verpachte land meer dan de helft van het totale bezit vormde, veronderstelt Mol dat de pachtgoederen ongeveer 126 hectare besloegen, waarmee het totaal op 252 hectare komt.²² Hij stelt vast dat de uithof in Wervershoof niet onderdeel was voor die van Mariëngaarde op Marken, de West-Friese goederen een zeer belangrijk onderdeel uitmaakten van het Hemelumer domein en bij elkaar even groot waren als een gemiddeld middelgroot Fries klooster.

Een uithof was een goederencomplex, uitgebaat vanuit één centrale kloosterboerderij. Voor de uithof van de abdij van Egmond hebben we verondersteld dat deze stond op een locatie in de ban van St. Maarten die op oude kaarten wordt aangeduid als de ‘munnickewerf’. In oostelijk West-Friesland komt diverse malen de toponiem ‘Munnikij’ (in het West-Fries uitgesproken als Munnikaai) voor. Een kaai is een kade of wal, maar werd mogelijk ook als benaming voor een andere verhoogde plaats gebruikt. Bij Andijk ligt een buurtschap Munnickij, dat op diverse oude kaarten is te zien en tegenwoordig nog altijd een apart omgracht terrein is. Mogelijk stond hier de kloosterboerderij van de uithof in Lutjebroek (Andijk is deels ontstaan in de voormalige banne Lutjebroek).²³ Tussen Hoorn en Schellinkhout ligt bij een hoek van de dijk de Munnickaij. Deze locatie is niet in verband met een van de uithoven te brengen.

3-3 Uitsnede van een kaart uit 1745 met daarop de Munnickij. Mogelijk is dit de plek waar de kloosterboerderij van de uithof in Lutjebroek stond. Tegenwoordig ligt deze locatie binnen Andijk.

Resumerend kunnen we stellen dat ondanks het feit dat West-Friesland tot in de 14de eeuw geen kloosters kende, het kloosterleven geen onbekend verschijnsel onder de West-Friese boeren en handelaren was. In Egmond stond een grote abdij die over een uithof en landerijen ten zuiden van Schagen beschikte en het patronaatsrecht van diverse kerken in westelijk West-Friesland in handen had. In oostelijk West-Friesland lagen zeker drie uithoven van Friese kloosters die in totaal 156 hectare besloegen. Deze werden door de Friese kloosters zelf beheerd. Daarnaast lagen in oostelijk West-Friesland diverse landerijen die door de Friese kloosters werden verhuurd. Tot slot was het patronaatsrecht van de kerk van Oostwoud in Friese handen. De uithof en de bezittingen van de abdij van Egmond lagen alle in het westelijke deel van West-Friesland en de uithoven en landerijen van de Friese kloosters alle in het oostelijke deel van West-Friesland (Drechterland). Dit is geen toeval. Volledig oostelijk West-Friesland was in de periode dat de abdij van Egmond deze rechten verkreeg (de 10de en 11de eeuw) nog onontgonnen veengebied. In het later ontgonnen gebied (11de en 12de eeuw) lagen juist de meeste bezittingen van de Friese kloosters, die deze via de bisschop van Utrecht verworven zullen hebben. Hoewel dit niet voor alle kerken zeker is, lijkt het er sterk op dat alle kerken in Drechterland (het oostelijk deel van West-Friesland) gesticht zijn als dochterkerken van de kerk van Medemblik. Het gebied viel onder bisschoppelijke invloedssfeer. In de goederenlijst uit 1132 komen nog geen West-Friese bezittingen voor, waaruit met enige voorzichtigheid valt af te leiden dat deze na dat jaar door de Friese kloosters zijn verworven. In 1345 veranderde het

22 Mol, 'Graaf Willem IV', 100.

23 Noordeloos verwoordt reeds de hypothese dat deze locatie het centrum van een uithof is, maar koppelt deze aan de uithof van Wervershoof. Noordeloos, 'Kloosterlingen in West-Friesland', 58.

monastieke landschap drastisch: de graaf van Holland nam de Friese kloosterbezittingen in beslag en de Friese kloosters verdwenen uit beeld. Zo'n veertig jaar later verschenen in dit monastiek 'lege' gebied diverse nieuwe religieuze gemeenschappen.

3.3 De Moderne Devotie

Het eerste klooster in West-Friesland kwam tot stand vanuit de hervormingsbeweging waarvan Geert Grote (1340-1384) de grondlegger was. Hij streefde naar een hernieuwd innerlijk religieus leven, gebaseerd op de idealen van de vroege christelijke gemeenschappen. Nederigheid en soberheid stonden in zijn gedachtegoed centraal. Deze hervormingsbeweging wordt de Moderne Devotie genoemd. Zijn ideeën moeten tegen de achtergrond van de religieuze situatie in zijn tijd worden gezien. In de Kerk was veel machtsmisbruik en onenigheid, waarbij zelfs gedurende een periode (1378-1417) twee kampen met ieder een eigen paus aanwezig waren. De één zetelde in Rome en de ander in Avignon. Deze periode wordt het Westers schisma genoemd en speelde zich deels af tijdens het leven van Geert Grote. In de 14de eeuw zijn nauwelijks nieuwe kloosters tot stand gekomen. De oude kloosters werden bevolkt door broeders en zusters uit de adel of het patriciaat. Kennis van de Latijnse taal was noodzakelijk, evenals het meebrengen van medegaven door de familie bij de intrede in het klooster. Sommige kloosters stonden als rijke gemeenschappen bekend en waren in de ogen van Geert Grote en andere hervormingsgezinde mensen verwijderd geraakt van de oorspronkelijke kloosteridealen. Hij stichtte in zijn geboorteplaats Deventer een zogenoemd zusterhuis van het gemene (gemeenschappelijke) leven en iets later ook een broederhuis van het gemene leven. Vanuit de kring van mensen rondom Geert Grote ontstonden na zijn dood in 1384 al snel meer broeder- en zusterhuizen van het gemene leven in andere plaatsen.

De Moderne Devotie nam nog een andere vorm aan. De wens van Geert Grote was om uiteindelijk op basis van zijn idealen een echt klooster te stichten. Dit is er tijdens zijn leven niet van gekomen. Na zijn dood stichtte zijn volgeling Florens Radewijns in 1387 een klooster in Windesheim dat de basis zou vormen voor een nieuwe kloosterorde: de Congregatie van Windesheim. De kloosters die bij deze congregatie waren aangesloten, volgden de regel van Augustinus. Hoewel deze regel te boek staat als een strengere regel dan de derde regel van Franciscus, houdt dit niet in dat het per definitie een strenge kloosterregel was. De regel van Augustinus bood juist veel vrijheid om het kloosterleven naar eigen inzicht vorm te geven; vandaar dat werd gekozen voor deze regel. De statuten van het Kapittel van Windesheim bepaalden het kloosterleven veel meer dan de regel. In 1418 kwam vanuit de derde-ordebeweging nog een nieuwe congregatie tot stand: het Kapittel van Sion. Dit was de Hollandse tegenhanger van het Kapittel van Windesheim. De aangesloten kloosters volgden dezelfde regel als het Kapittel van Windesheim, namelijk de regel van Augustinus. De statuten van het Kapittel van Sion waren gebaseerd op die van het Kapittel van Windesheim en worden als iets minder streng beschouwd.²⁴

Hoewel de broeder- en zusterhuizen voortkwamen uit een religieus ideaal, juichten de kerkelijke autoriteiten het ontstaan van deze gemeenschappen zeker niet toe omdat ze geen officieel door de Kerk erkende kloosterregel volgden. De broeders en zusters werden gemakkelijk in verband gebracht met begijnen en begarden, die in de 14de eeuw door de inquisitie werden vervolgd.²⁵ Vandaar dat al snel enkele moderne devoten poogden officiële goedkeuring voor de lekenbeweging te krijgen. Dit leidde ertoe dat een aantal gemeenschappen in 1399 de derde regel van Sint Franciscus aannam en zich tot een kapittel verenigde. Deze regel heeft in feite niets van doen met Franciscus, maar heeft betrekking op de inhoud van een pauselijke bul uit 1289 waarin penitenten (leken die een devoot en boetvaardig leven in de wereld leiden) als orde binnen de Kerk worden erkend.²⁶ Aan St. Franciscus wordt hierin een rol als stichter en auteur van de derde regel toegeschreven. De initiatiefnemers tot aanname van de derde regel van Franciscus, beriepen zich op de inhoud van deze bul. In 1401 werd per pauselijke bul aan dit

24 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 94.

25 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 85-86.

26 *Ibidem*, 21-22.

kapittel toestemming verleend een jaarlijks generaal kapittel te houden met wetgevende bevoegdheden. Het generaal kapittel was een vergadering van biechtvaders onder voorzitterschap van een minister-generaal. Dit pauselijk privilege uit 1401 wordt als de oprichting van het Kapittel van Utrecht beschouwd. Het kapittel stelde statuten op die voor alle aangesloten gemeenschappen golden, regelde de visitaties (inspecties van de gemeenschappen) en alle andere kwesties die aan de orde kwamen. In totaal hebben ongeveer 130 verschillende religieuze gemeenschappen deel uitgemaakt van dit kapittel. Deze lagen in het graafschap Holland, het Sticht Utrecht, het Oversticht, Gelre, Kleef en Groningen. De meeste vrouwenconventen in West-Friesland maakten deel uit van dit kapittel. Het succes van de beweging laat zich verklaren door het laagdrempelige karakter. Minder strenge regels ten aanzien van het schenken van medegaven bij intrede en vertalingen van het koorgebed in de volkstaal maakten het mogelijk dat vrouwen en mannen met een gering vermogen en een beperkte educatie konden toetreden. Verder vormden nijverheidswerkzaamheden een belangrijk onderdeel van het gemeenschappelijke leven waardoor de gemeenschappen minder afhankelijk van medegaven waren. Het verrichten van deze werkzaamheden was in de tijdsindeling van een dag mogelijk doordat de zusters niet, zoals bij echte kloosterregels het geval was, dagelijks het volledige koorgebed baden.

De Moderne Devotie is dus niet één religieuze stroming, maar kan op basis van institutionele kenmerken in drie varianten worden onderscheiden: broeders en zusters van het gemene leven, broeders en zusters van de derde orde van St- Franciscus (Kapittel van Utrecht) en reguliere kanunniken en kannikessen (Kapittel van Windesheim en Kapittel van Sion). Over en weer was wel veel invloed omdat bepaalde personen bij verschillende stichtingen betrokken waren. Paulus Albertsz. uit Medemblik was bijvoorbeeld een van de bestuurders van het fraterhuis in Hoorn, een van de oprichters van het Kapittel van Utrecht en een van de stichters van klooster Nieuwlicht van de Congregatie van Windesheim.

3.4 Zusterhuizen, conventen en kloosters

In de historische bronnen en in de literatuur over het laatmiddeleeuwse kloosterleven is veel verwarring rondom begrippen als klooster, convent, religieuze gemeenschap, begijn, zuster, non, tertiaris en reguliere kanunnikes. Een foute interpretatie kan tot foute conclusies leiden. Zo wordt bijvoorbeeld vaak verondersteld dat er in Enkhuizen een begijnhof was, maar het 'begijnhof' waarover in de historische bronnen wordt gesproken, was bij zijn start een zusterhuis en zou later een convent worden. Voor wie niet goed thuis is in de historische literatuur over dit onderwerp, leidt dit tot veel verwarring. Omdat diverse begrippen regelmatig in dit boek terugkeren, wordt in deze paragraaf een korte uitleg gegeven.²⁷ De nadruk ligt op religieuze vrouwengemeenschappen omdat die in dit boek centraal staan.

Een *devote gemeenschap* is een gemeenschap van religieus levende vrouwen die geen kerkelijk erkende regel volgden, niet in clausuur leefden en niet de drie kloostergeloftes (armoede, kuisheid en gehoorzaamheid) aflegden. Deze devote vrouwelijke leken, ook wel penitenten genoemd, woonden als een gemeenschap samen in eigen kamers en behielden hun privébezit. Ze beheerden dus geen gemeenschappelijke kas. Een devote gemeenschap onderscheidt zich van een begijnhuis doordat in een begijnhuis de vrouwen een kamer in het complex kochten. Bij een devote gemeenschap was het huis bezit van de gemeenschap. Het onderscheid met een zusterhuis van het gemene leven is op basis van de beschikbare historische bronnen vaak moeilijk te maken.

Een *zusterhuis van het gemene leven* is een devote gemeenschap waarbij de vrouwen afstand deden van hun privébezit ten gunste van de gemeenschap. Zij volgden dus net als de leden van een devote gemeenschap geen kerkelijk erkende regel, leefden niet in clausuur en legden niet de drie kloostergeloftes af. Zij leidden wel een geordend leven van gebed, boetedoening en andere devote bezigheden. Het onderscheid tussen een zusterhuis van het gemene leven en een devote gemeenschap is niet altijd goed te maken. Het waren allebei een soort woon- en werkgemeenschappen van devote vrouwelijke leken (penitenten). Meestal ontwikkelden deze gemeenschappen zich tot een convent van de derde orde.

27 Deze uitleg is grotendeels gebaseerd op de publicatie van Van Luijk uit 2004: Van Luijk, *Bruiden van Christus*.

Een *tertiarissenconvent* is een religieuze gemeenschap die de derde regel van Franciscus volgde. De zusters heten tertiariissen of conventualen. Het is onjuist te spreken van franciscanessen. De derde regel was strikt genomen geen kloosterregel, maar een regel voor leken die een religieus leven ‘in de wereld’ leidden. Vandaar dat een convent in kerkrechtelijke opzicht niet als een klooster wordt beschouwd. De drie kloostergeloftes en clausuur waren voor een convent niet verplicht. In de literatuur is soms discussie over het religieuze karakter van deze devote vrouwen en wordt wel gesproken van semi-religieuzen. Toch doet deze aanduiding niet helemaal recht aan de vorm van leven die deze vrouwen leidden. Van Engen bestempelt de zusters van het Kapittel van Utrecht duidelijk als religieuzen.²⁸ In de praktijk legden tertiariissen vaak wel de kloostergeloften van kuisheid en gehoorzaamheid af en deden ze afstand van hun privébezit.²⁹ Bij het Kapittel van Utrecht werd dit zelfs in 1487 verplicht gesteld.³⁰ Voor die tijd mochten de tertiariissen privébezit hebben, ook al deden ze hiervan in de praktijk meestal vrijwillig afstand. Soms voerden tertiariissenconventen zelfs vrijwillig de clausuur in, zoals het geval was bij het Ceciliaconvent in Hoorn in 1430. Het onderscheid tussen een echt klooster en een convent is dan nauwelijks meer te maken, hoewel één belangrijk verschil aanwezig bleef: tertiariissen baden niet het volledige koorgebed zoals nonnen in een klooster.

Een *klooster* is een gemeenschap die een kerkelijk erkende kloosterregel volgt en waarin de zusters in clausuur leven en de drie kloostergeloftes (armoede, kuisheid en gehoorzaamheid) afleggen. De belangrijkste kloosterregel voor dit boek is de regel van Augustinus, de regel die de zusters van klooster Bethlehem in 1479 aannamen, zoals we nog zullen zien. Zusters die deze regel volgden, worden regularissen of reguliere kanunnikessen genoemd. Zij baden dagelijks het volledige koorgebed, in tegenstelling tot de vrouwen in devote gemeenschappen, zusterhuizen van het gemene leven en conventen van de derde orde. De clausuur houdt in dat de gemeenschap strikt gescheiden van de buitenwereld leefde. Een (geprofeste) zuster mocht niet zonder toestemming en uitsluitend onder bijzondere omstandigheden het klooster verlaten. Andersom mochten niet-kloosterzusters niet zonder toestemming het klooster betreden. Als een gemeenschap besloten was, betekende dit automatisch dat het klooster onder directe jurisdictie van de bisschop viel. Het woord klooster is van *claustrum* afgeleid; vandaar dat in de strikte betekenis van het woord alleen besloten gemeenschappen een klooster worden genoemd. Het Maria Magdalenaconvent in Hoorn vormt een tussencategorie. De zusters van deze gemeenschap leefden volgens de regel van Augustinus en waren dus regularissen, maar baden volgens de statuten niet het volledige koorgebed.³¹ Zij worden gerekend tot de conversinnen van Augustinus.³² Wat dit precies inhoudt, komt verderop in dit hoofdstuk aan bod.

Deze omschrijvingen zijn een vereenvoudiging van de werkelijke historische situatie. Er bestond een grote mate van subtiele variatie in de levenswijze van verschillende religieuze gemeenschappen van dezelfde orde. De praktijk van het religieuze leven werd namelijk vooral vormgegeven door middel van statuten, waarin de regel nader was uitgewerkt. Maar zelfs tussen gemeenschappen met dezelfde regel en dezelfde statuten bestonden verschillen. Een derde-orde-gemeenschap kon er voor kiezen de clausuur in te voeren. Hoewel dit binnen West-Friesland alleen voor het Ceciliaconvent in Hoorn bekend is, kan worden verondersteld dat dit bij meer conventen het geval is geweest. Van Engen meent dat op zeker moment ongeveer de helft van de derde-ordeconventen besloten was.³³ Het onderscheid in leefwijze tussen besloten tertiariissen en conversinnen van Augustinus is nauwelijks te maken. In de literatuur wordt vaak een ruimere definitie voor een klooster gehanteerd. Mol omschrijft een klooster als volgt: ‘een plaats waar mannen of vrouwen die zich uit de wereld hebben teruggetrokken, samenwonen om

28 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 334-337.

29 Opgemerkt dient wel te worden dat dit geen eeuwige definitieve geloften waren. Uittrede uit een gemeenschap was mogelijk. Hiermee onderscheidden de conventen zich van kloosters waarbij de drie monastieke geloften bindend waren.

30 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 143.

31 Ze werden bovendien in 1537 uit de clausuur ontheven.

32 Goudriaan, ‘Observantie der conversinnen’.

33 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 248.

volgens een ascetische regel onder leiding van een overste een leven in dienst van God te leiden.³⁴ Zowel tertiariissen als regularissen voldoen aan deze omschrijving. In dit boek wordt het begrip klooster dan ook in deze ruime betekenis gebruikt.

Het mag duidelijk zijn dat de aanduiding van een bepaalde religieuze gemeenschap in de bronnen of literatuur niet zonder meer kan worden overgenomen. De zusters van een gemeenschap die de regel van Augustinus volgde, heten geen augustinessen. Deze naam wordt gebruikt voor zusters die deel uitmaken van een orde die de regel van Augustinus volgt, zoals tegenwoordig de Zusters Augustinessen van Sint Monica.³⁵ Zusters die de derde regel van Franciscus volgden, waren geen franciscanessen. Ook deze benaming wordt gebruikt voor moderne ordes die deze regel volgen. Een Claraconvent wordt niet per definitie bewoond door clarissen. Bestudering van de primaire bronnen is dus noodzakelijk om uit te maken om wat voor soort religieuze gemeenschap het gaat. Daarnaast is het van groot belang de ontwikkeling van een religieuze gemeenschap te achterhalen. Veel gemeenschappen veranderden op zeker moment van regel waardoor we ze, afhankelijk van het moment in de geschiedenis waarover we spreken, verschillend moeten indelen en aanduiden. Dit geldt bijvoorbeeld voor Pietersdal in Hoorn, dat als tertianenconvent begon en in een kruisbroedersklooster veranderde. In de volgende paragraaf worden alle middeleeuwse religieuze gemeenschappen in West-Friesland kort besproken. De aandacht gaat hierbij voornamelijk uit naar de institutionele geschiedenis. Economische gegevens, grondbezit, huizenbezit, omvang en dergelijke komen voor zover relevant voor deze studie in andere hoofdstukken aan bod.

3.5 De religieuze gemeenschappen in West-Friesland

3.5.1 Zusters van het gemene leven

De oudste religieuze gemeenschap in West-Friesland was vermoedelijk een zusterhuis van het gemene leven. De oorsprong van veel gemeenschappen is niet precies bekend. Het stichtingsjaar is vaak onzeker en uit de bronnen valt moeilijk op te maken om wat voor soort gemeenschap het ging. De Melker stelt in zijn studie naar de Amsterdamse kloosters zelfs vast dat het eigenlijk onmogelijk is om het stichtingsmoment van een klooster vast te stellen.³⁶ De stichting is een proces van opeenvolgende handelingen. Hij stelt zich op het standpunt dat het zinloos is een exacte stichtingsdatum te bepalen en dat het veel belangrijker is de stichtingsgeschiedenis te achterhalen. Het een staat natuurlijk niet los van het ander, dus doen we hier toch een poging de stichtingsjaren te reconstrueren.

Volgens de kronieken werd in 1385 het Agnesconvent in Hoorn gesticht.³⁷ Het *Chronicon* en de *Origo*, beide geschreven ten tijde van het bestaan van dit convent, noemen zelfs een precieze datum: de dinsdag na Martinus' translatie, oftewel dinsdag 6 juli 1385. Enkele vrouwen betrokken toen een huis achter de parochiekerk. Bij aanvang werd dit huis zeker nog niet als een klooster beschouwd. De schrijver van de *Origo* heeft het over een 'nyeuwe vergadering', een term die in de begintijd van de huizen van het gemene leven regelmatig werd gehanteerd. Of de vrouwen direct afstand deden van hun bezit ten gunste van de gemeenschap, vertellen de bronnen niet. Zeker is wel dat zij in 1409 de derde regel van Franciscus aannamen en zich vermoedelijk op dat moment ook bij het Kapittel van Utrecht aansloten. Het meest waarschijnlijk is dat zij de jaren daarvoor een zusterhuis van het gemene leven vormden, dus met gemeenschappelijk bezit. Wie het initiatief tot deze stichting hebben genomen, is niet bekend, maar in hetzelfde jaar ondernam een aantal moderne devoten een poging ook een broederhuis in Hoorn op te richten.³⁸ Wellicht was één van hen of waren meerdere van hen betrokken bij de stichting van het

34 Mol, 'Epiloog', 214-215.

35 Een in 1934 opgerichte congregatie die tijdens de hoogtijdagen zes vestigingen kenden. Nu zijn er nog twee vestigingen (Utrecht en Hilversum) met ongeveer 70 zusters.

36 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 93.

37 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 19; *Chronicon*, fol. 31r; *Origo*, fol. 2v-3r.

38 Deze stichting wordt in de literatuur soms aangeduid als het St. Hiëronymusklooster. Zie bijvoorbeeld: Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn*, 134. Dit is gebaseerd op de tekst van Velius, die schrijft dat de gemeenschap 'onder de orden van de Jeronymiters' stond: Velius, *Chronyk van Hoorn*, 19. In geen enkele contemporaine bron wordt de gemeenschap echter als zodanig aangeduid.

Agnesconvent. Een aanwijzing daarvoor is dat uit een tweetal aktes uit 1399 en 1400 blijkt dat beide gemeenschappen dezelfde bestuurders kenden.³⁹ De toedracht van de stichting van het broederhuis is goed aan de hand van de bronnen te volgen.⁴⁰ Twee leken, Jacob Hermansz. en Claes Jansz., schonken in 1385 een huis en erf in de Gouw aan de priesters Gijsbert Dou uit Amsterdam, Jan van den Gronde uit Deventer, Paulus Albertsz. uit Medemblik, Jan Volmersz. uit Hoorn en aan de leek Outgher Michelsz. De vijf personen, onder wie dus vier priesters, vormden het bestuurscollege van het broederhuis. Het waren aanhangers van de Moderne Devotie die bij diverse andere stichtingen betrokken waren. Gijsbert Dou (+1420) was biechtvader van Geert Grote geweest en betrokken bij de stichting van vrijwel alle religieuze instellingen in Amsterdam in de jaren tot zijn dood in 1420.⁴¹ Jan van den Gronde (+1392) volgde Geert Grote op als bestuurder van het zusterhuis in Deventer en was een van de oprichters van een fraterhuis in Zwolle en in 1392 van een klooster bij Arnhem. Paulus Albertsz. richtte samen met enkele andere priesters het Kapittel van Utrecht op. Kortom: het waren moderne devoten van het eerste uur. Jan Volmersz. en Outgher Michielsz. waren de enigen die daadwerkelijk in het huis gingen wonen, samen met Jacob Hermansz., één van de schenkers van het huis.⁴² De samenstelling van de woongemeenschap wisselde de jaren daarna door overlijdens en de aanname van nieuwe priesters in het huis. In 1408 woonde er alleen nog priester Frederik Matthijsz. en in 1416 stond het huis leeg. Het bestuurscollege (inmiddels ook van samenstelling gewijzigd) bleef voortbestaan tot 1429, toen het complex werd overgedragen aan het Ceciliaconvent dat inmiddels in een belendend huis was gesticht. Weiler wijst in een publicatie uit 1997 erop dat er nergens sprake is van dat de bewoners van het fraterhuis in gemeenschap van bezit leefden.⁴³ Hij trekt hieruit terecht de conclusie dat in Hoorn nooit een broederhuis van het gemene leven tot stand is gekomen. Slechts een bestuurscollege werd in het leven geroepen en een aantal mannen (voornamelijk priesters) leefden in het huis als devote gemeenschap. De stap naar een gemeenschappelijk leven met gemeenschappelijk bezit en een gemeenschappelijke leefregel werd nooit gemaakt. De parallel met het fraterhuis in Amsterdam dringt zich sterk op. Ook hier bestond in de jaren negentig van de 14de eeuw korte tijd een kleine gemeenschap van drie priesters en een leek. Het bestaan van deze gemeenschap was tot voor kort onbekend, maar wordt door De Melker op basis van een akte uit 1419 verondersteld.⁴⁴ In 1394 werd, opnieuw op initiatief van Gijsbert Dou, een regulierenklooster gesticht waarmee het bestaansrecht voor het huis voor priesters en leken wegviel. In Hoorn gebeurde iets vergelijkbaars: in 1392 kwam het regulierenklooster Nieuwlicht tot stand, op mede-initiatief van een van de oprichters van het fraterhuis, Paulus Albertsz. van Medemblik.⁴⁵ Het fraterhuis bleef nog enige jaren bewoond maar was van geen betekenis meer. Hoewel een broederhuis van het gemene leven dus nooit echt van de grond is gekomen, maakt deze analyse wel aannemelijk dat de stichting van zowel een broeder- als een zusterhuis als één project kan worden gezien, waarbij de priesters Gijsbert Dou uit Amsterdam, Jan van den Gronde uit Deventer en Paulus Albertsz. uit Medemblik een hoofdrol speelden. Dit voltrok zich nog enkele jaren voor de eerste stichting van een zusterhuis in Amsterdam, namelijk in 1389.⁴⁶

In de jaren na 1385 zijn vermoedelijk nog enkele zusterhuizen van het gemene leven in Hoorn tot stand gekomen. De toedracht bij de stichtingen en het moment van aanname van de derde regel is niet precies bekend. Uit een akte uit 1396 blijkt dat in dat jaar niet alleen het Agnesconvent ('die joufrouwen magheden ende weduwen die nu wonen (...) opt oest van der kerken') bestond, maar nog een tweede convent 'in die gau upt zuut', oftewel in de Gouw aan de zuidzijde.⁴⁷ In de akte nam de graaf van

39 WFA, OAH, inv.nr. 785, bergnr. 3040, regist. nr. 89 en 91. Zie ook: Van Gulik, 'Moderne Devotie in Hoorn', 106.

40 Zie voor de geschiedenis van dit broederhuis de publicatie van Van Gulik uit 1946: Van Gulik, 'Moderne Devotie in Hoorn'.

41 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 97.

42 Van Gulik oppert dat Jacob Hermansz. in Hoorn mogelijk dezelfde persoon was als de Jacob Hermansz. die in 1384 een van de lekenbewoners van het toen gestichte broederhuis in Zwolle was en dat dit de verklaring is waarom de beweging in Hoorn zo vroeg voet aan de grond kreeg. Van Gulik, 'Moderne Devotie in Hoorn', 93.

43 Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk*, 179.

44 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 117-119.

45 Busch, *Chronicon Windesemense*, 159-160

46 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 109.

47 Riemsdijk en De Monté VerLoren, *De rechtspraak van den graaf*, 8-9.

Holland beide vrouwengemeenschappen onder zijn bescherming.⁴⁸ Dit moet betrekking hebben op het latere Ceciliaconvent dat in de Gouw (het gebied rondom de huidige straat de Gouw) stond, hoewel zowel het *Chronicon* als de *Origo* de stichting in 1402 plaatsen.⁴⁹ De *Origo* noemt zelfs een precieze datum: 15 juli 1402. De vergissing is begrijpelijk want van die datum dateert een akte waarin een huis en erf worden geschonken. Dit huis, in de akte het St. Ceciliahuis genoemd, werd al door de zusters bewoond. Kennelijk huurden zij dit tot op dat moment. Hieruit blijkt eens te meer hoe voorzichtig met bronnen moet worden omgesprongen. In 1400 namen de zusters de derde regel aan en in 1401 schaarden zij zich onder het Kapittel van Utrecht. Wanneer deze religieuze vrouwengemeenschap tot stand is gekomen, is niet precies bekend (tussen 1385 en 1396), zoals voor veel gemeenschappen geldt. Een uitzondering vormt het Mariaconvent waarvan een kort kroniekje is overgeleverd.⁵⁰ Deze vrouwengemeenschap werd in 1408 gesticht door priester Frederik Matthijsz., die op dat moment in het fraterhuis woonde. In 1413 namen de zusters, volgens het kroniekje, de orde van penitentie aan. Dit is een andere benaming voor de derde orde. Waarschijnlijk vormden de zusters in de periode tussen 1408 en 1413 een zusterhuis van het gemene leven. Voor een tweetal andere vrouwengemeenschappen, het Catharinaconvent en het Gertrudisconvent, kan eenzelfde ontwikkeling worden vermoed. Uit een akte van 1409 blijkt dat beide religieuze vrouwengemeenschappen toen deel uitmaakten van het Kapittel van Utrecht en dus de derde regel volgden. Het Catharinaconvent was volgens de kronieken in 1400 en het Gertrudisconvent in 1404 gesticht.⁵¹ Vermoedelijk waren beide in de eerste jaren van hun bestaan zusterhuizen van het gemene leven.

In Enkhuizen kwam mogelijk in hetzelfde jaar van 1385 net als in Hoorn een zusterhuis tot stand. Zeker is dit niet want de enige vermelding komt uit de kroniek van Brandt uit 1666 waarin bij het jaar 1420 staat vermeld dat het Ursulaconvent werd gesticht, maar ‘men meent dat het al in de jaere 1385 was begonnen.’⁵² Een mogelijke verklaring voor deze verwarring is dat in 1385 een zusterhuis van het gemene leven werd opgericht en dat de zusters in 1420 de derde regel aannamen waarna ze een convent vormden. Dat eind 14de eeuw een religieuze vrouwengemeenschap in Enkhuizen bestond, blijkt uit nog een tweede vermelding in de kroniek van Brandt, namelijk dat in 1398 de stad een ‘seker begijnhof met d’ingesetenen vandien in hunne bescherminge naemen’. Onterecht is hieruit in de literatuur dikwijls afgeleid dat er in Enkhuizen een begijnhof was.⁵³ Voor tijdgenoten was het onderscheid tussen begijnen, zusters van het gemene leven, tertiarissen en reguliere kanunnikessen niet altijd duidelijk. In de volksmond werden ze allemaal begijnen genoemd, iets waartegen de tertiarissen en reguliere kanunnikessen zich verzetten aangezien zij zich als volwaardige religieuzen beschouwden en begijnen dat zeker niet waren. Het bij Brandt genoemde begijnhof was dus geen begijnhof in de moderne zin van het woord maar een zusterhuis van het gemene leven. Het meest waarschijnlijk is dat de vermelding uit de kroniek van Brandt betrekking heeft op het zusterhuis dat in 1385 was gesticht en later het Ursulaconvent zou heten.

Ook in Medemblik kwam eind 14de eeuw een zusterhuis tot stand. De oudste vermelding dateert uit 1395 en heeft vermoedelijk betrekking op het latere Mariaconvent.⁵⁴ Albrecht van Beieren nam in dat jaar, net zoals hij dat in Hoorn in 1396 en in Enkhuizen in 1398 deed, een huis met ‘joufrouwen,

48 Op dezelfde dag (26 sep.) nam de graaf ook de religieuze vrouwen van Alkmaar (het Oude Hof) onder zijn bescherming onder dezelfde voorwaarden als ‘de beghinen van Hoirne’. Corbellini, ‘Sint Catharina, Maria in Nazareth en Sint Salvator’, 21.

49 *Chronicon*, fol. 33v; *Origo*, fol. 3v.

50 Schrickx, ‘Mariaklooster’, 2009.

51 *Chronicon*, 33v; *Origo*, 3r-3v.

52 Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuizen*, 16.

53 Rijkenberg, ‘Enchusana’, 437; Keppel, ‘Boschplein’, 34.

54 In Medemblik zijn twee kloosters tot stand gekomen: het Mariaconvent en het Catharinaconvent. Over beide kloosters is weinig bekend. In de bronnen wordt (vanaf ca. 1550) meestal eenvoudig van het ‘grote convent’ en het ‘kleine convent’ gesproken. Uit diverse bronnen valt af te leiden dat het ‘grote convent’ het Mariaconvent en het ‘kleine convent’ het Catharinaconvent was. Zie hiervoor: Raat, ‘Jonckvrouwen, maegden ende weduwen’. Aannemelijk is dat het Mariaconvent als ‘grote convent’ ook het oudste convent was. De naamgeving van het klooster past binnen de vroege stichtingsgolf in de steden Hoorn (Agnes, Cecilia, Catharina, Gertudis), Enkhuizen (Ursula) en Medemblik (Maria) waarbij nog geen dubbele heiligennamen voorkomen.

maechden en weduwen' die woonden aan de zuidzijde van de kerk onder zijn bescherming.⁵⁵ Tijdens de oorlogscampagnes tegen Friesland maakten Albrecht van Beieren en zijn vrouw Margaretha van Kleef enkele malen van dit huis gebruik om er te verblijven. In de grafelijke rekeningen zijn onder de rubriek 'van offergelde ende om Gode gegeven' in 1398 en 1399 geldelijke giften aan het 'beghinen hove tot Medemblic' geboekt.⁵⁶ Waarschijnlijk heeft Paulus Albertsz. van Medemblic een rol gespeeld bij de stichting van dit huis, want in 1400 wordt hij de *minister* van de zusters in Medemblic genoemd.

De zusterhuizen veranderden na verloop van tijd in conventen, zoals in de volgende paragraaf zal worden uiteengezet. Toch kwam nog in het laatste kwart van de 15de eeuw een nieuwe gemeenschap in Hoorn tot stand die alle kenmerken van een zusterhuis van het gemene leven vertoont. In een akte uit 1479 lieten drie vrouwen vastleggen dat hun bezit voortaan gemeenschappelijk zou zijn. Dit waren: Katrijn Heijn Hermans, Ym Lau Brekers en Katrijn Jacop Vechters. Uit de akte blijkt dat ze 'nu ter tijt inder eren gods vergadert ende wonachtich zijn'. Bepaald werd dat het huis en erf 'bliven sullen tot behouf ende een vry ewich besidt van goeden geestelike vrau persoenen'. Gesteld werd verder 'dat sy int aen nemen van andere vrau persoenen gehouden ende sculdich sullen wesen aen te nemen vrau persoenen van haeren naesten bloede voer andere vreemden' en dit zou uitsluitend plaatsvinden 'by raede van haren gemeenen ende gecoren biechtvader'. Een afschrift is opgenomen in het *cartularium* van de kruisbroeders.⁵⁷ In de kantlijn staat met contemporaine hand geschreven dat de akte betrekking heeft op de 'clopport', een steegje aan de Gedempte Turfhaven tegenover klooster Pietersdal. Opmerkelijk is verder dat de namen van de drie vrouwen staan genoteerd in het memorieboek van Pietersdal, waaruit een nauwe band met dit klooster mag worden vermoed.⁵⁸ De vrouwen woonden in individuele woningen, die eigendom waren van Pietersdal, en hadden geen eigen kapel. De gemeenschap was dusdanig klein en onbelangrijk dat deze verder nergens meer in de bronnen naar voren komt. Er zijn geen aanwijzingen dat deze kleine gemeenschap na het overlijden van de laatste van de drie vrouwen in 1496 is blijven voortbestaan. In de administratie van het beheer van de kloostergoederen na de Reformatie duikt onder de rubriek woningen van St. Pietersdal de 'cloppoord' opnieuw op.⁵⁹ Het klooster bezat hier ten tijde van de opheffing in 1572 acht woningen, die werden verhuurd.⁶⁰

In West-Friesland kwamen alles overziend tussen 1385 en 1408 in de drie steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblic diverse devote gemeenschappen of zusterhuizen van het gemene leven tot stand. De stichting van een broederhuis in Hoorn was minder succesvol, al kunnen we dit wel zien als voorstadium van het regulierenklooster Nieuwlicht dat wel een succes was. Alle religieuze vrouwengemeenschappen namen na enkele jaren de derde regel van Franciscus aan, waarna de bewoonsters tot de tertiariissen worden gerekend. Dit was een eerste stap in het verkloosteringsproces.

3.5.2 Tertiariissen

Het oudst aantoonbare tertiariissenconvent binnen West-Friesland was het reeds genoemde Ceciliaconvent in Hoorn, dat was begonnen als zusterhuis van het gemene leven tussen 1385 en 1396. In 1400 deden zes novicen professie en in 1401 legden vijf van hen de kuisheidsgelofte af en maakten hun bezit-

55 Van Mieris, *Groot Charterboek der graaven* III, 626.

56 Verwijs, *Oorlogen van hertog Albrecht*, 142-143 en 278-279.

57 *Cartularium Pietersdal*: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 46v.

58 Bij 20 december staan genoteerd: Ymma Laurencii de Berchout (overleden 1482), Katherina Jacobi Victoris de Optmeer (overleden in 1495) en Katherina Henrici Hermanni de Hoorn (overleden in 1496). Ze worden als bewoners van het *domum in opposito conventus* aangeduid. *Memorieboek Pietersdal (Obituarium)*, fol. 47r. Zie voor een kopie van dit handschrift: WFA, Collectie handschriften en losse archivalia, inv.nr. 963.

59 De naam Kloppoord voor het steegje is tot in de 19de eeuw blijven bestaan. Als herkomst van deze naam is weleens verondersteld dat hier kloppjes woonden. De naam kloppjes werd na de Reformatie gebruikt voor ongehuwde, devote vrouwen die een private gelofte van kuisheid aflegden en hun leven aan God wijdden. Ze vormden een soort devote gemeenschap, aangezien ze geen kloosterregel volgden, geen kloostergeloftes aflegden en geen gemeenschappelijke kas beheerden. Het feit dat in Hoorn de naam Kloppoord al gebruikt wordt vóór de Reformatie, toont aan dat we de straatnaam niet met deze kloppjes in verband moeten brengen.

60 WFA, OAH, inv.nr. 841, bergnr. 1979

tingen gemeenschappelijk.⁶¹ De kuisheidsgelofte was niet lang daarvoor door het Kapittel van Utrecht, na een verleend pauselijk privilege, verplicht gesteld.⁶² Op dezelfde dag stelden de Hoornse tertiariësen (nu vier in getal) zich onder het gezag van het kapittel.⁶³ Het Ceciliaconvent was een van de eerste vrouwengemeenschappen in Nederland die zich bij het Kapittel van Utrecht aansloot. Het kapittel was in 1399 tot stand gekomen en verkreeg in 1401 per pauselijke bul toestemming tot het houden van een jaarlijks kapittel met wetgevende bevoegdheden.⁶⁴ De aansluiting van het Ceciliaconvent bij het kapittel vond enkele maanden later plaats. Niet toevallig was hun *minister* Paulus Albertsz. van Medemblik, voor wie zij hun professie aflegden, één van de oprichters van het kapittel.⁶⁵

Niet lang na het Ceciliaconvent maakten in willekeurige volgorde het Agnesconvent, het Catharinaconvent en het Gertrudisconvent de overstap naar de derde regel onder het Kapittel van Utrecht. Deze religieuze gemeenschappen lagen alle in Hoorn. In 1409 verleende de proost van West-Friesland de kerkelijke vrijheid (*libertas ecclesiastica*) aan deze drie conventen en aan het Ceciliaconvent. Uit de akte blijkt dat deze gemeenschappen reeds de derde regel volgden en onder het Kapittel van Utrecht vielen. De aansluiting bij het kapittel zal niet lang voor 1409 hebben plaatsgevonden. Het Mariaconvent volgde in 1413.⁶⁶ Daarmee kwam het aantal derde-ordeconventen in Hoorn op vijf.

3-4 Stadsplattegrond van Hoorn van Jacob van Deventer uit circa 1560. De kapellen van de verschillende religieuze gemeenschappen zijn omcirkeld.

1 Claraconvent	5 Catharinaconvent
2 Pietersdal	6 Gertrudisconvent
3 Ceciliaconvent	7 Agnesconvent
4 Mariaconvent	8 Maria Magdalenaconvent

61 WFA, OAH, inv.nr. 810, bergnr. 3065, regist nr. 100.

62 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 220.

63 WFA, OAH, inv.nr. 771, bergnr. 3026, regist nr. 99.

64 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 37.

65 De *minister* van een religieuze vrouwengemeenschap was het hoofd, zonder dat hij per definitie tevens hun biechtvader was, zoals dat bij de latere paters van een convent wel het geval was.

66 Schrickx, 'Mariaklooster', 24.

Vermoedelijk maakte het Mariaconvent in Medemblik in dezelfde periode als het Ceciliaconvent in Hoorn de overstap naar een bestaan als tertiariissenconvent onder het Kapittel van Utrecht, maar het is niet precies bekend wanneer dit heeft plaatsgevonden. Uit een vermelding in de hierboven genoemde akte uit 1400 die betrekking heeft op het Ceciliaconvent in Hoorn wordt Paulus Albertsz. aangeduid als *minister* van de broeders en zusters van de derde orde in Hoorn en Medemblik. Dit kan niet anders inhouden dan dat het zusterhuis in Medemblik reeds de derde regel had aangenomen. Paulus Albertsz. heeft dit als *minister* van beide conventen ongetwijfeld bewerkstelligd. Van Engen noemt in zijn boek over het Kapittel van Utrecht diverse steden waar al voor de oprichting van het kapittel in 1399 tertiariissen aanwezig waren.⁶⁷ Hoorn en Medemblik ontbreken in deze lijst, maar de conventen zijn hier vermoedelijk rond 1399 tot stand gekomen.

Wanneer het Ursulaconvent in Enkhuizen de overstap naar de derde regel maakte, weten we niet. Bronnen of vermeldingen uit de periode tot 1420 ontbreken nagenoeg. Gezien het feit dat alle zusterhuizen die eind 14de eeuw zijn gesticht, rond 1400 de derde regel aannamen, kan worden verondersteld dat dit ook voor het Ursulaconvent gold.

Nieuw gestichte religieuze vrouwengemeenschappen in de 15de eeuw volgden meteen vanaf het begin de derde regel. Dit gold voor het Ceciliaconvent (1441) in Enkhuizen. Van enkele conventen is niet bekend wanneer ze zijn gesticht maar valt wel te achterhalen dat ze op zeker moment tertiariissenconventen waren: het Catharinaconvent (voor 1421) in Schagen, het Catharinaconvent (voor 1436) in

3-5 Stadsplattegrond van Enkhuizen van Jacob van Deventer uit circa 1560. De kapellen van de verschillende religieuze gemeenschappen zijn omcirkeld.

1 Ceciliaconvent (Westerklooster)

4 Ursulaconvent (Zuiderklooster)

2 Claraconvent

5 Patershof (van het Ursulaconvent)

3 Augustijnenklooster

67 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 67-81.

Medemblik en het Elisabethconvent (voor 1450) in Grootebroek. Mogelijk kwam in Enkhuizen nog een vierde tertiariissenconvent tot stand. Volgens Brandt werd namelijk omstreeks 1515 het Agnesconvent gesticht.⁶⁸ Vooralnog gaan we er echter vanuit dat dit convent nooit heeft bestaan, aangezien het in geen enkele andere bron dan in de kroniek van Brandt voorkomt. In de kohieren van de tiende penning worden het Ceciliaconvent, Ursulaconvent en Claraconvent genoemd, maar geen Agnesconvent. In bronnen uit het einde van de 16de eeuw is sprake van drie zusterhuizen in Enkhuizen.⁶⁹ Op de kaart van Jacob van Deventer staan eveneens drie conventen getekend. Het stichtingsjaar 1515 is bovendien erg onwaarschijnlijk, want dat is ver na de laatst gestichte kloosters. Het lijkt er sterk op dat Brandt zich heeft vergist maar helaas is niet te achterhalen op welke bron hij zich heeft gebaseerd.

Tegenover het grote aantal religieuze vrouwengemeenschappen staat de stichting van slechts twee religieuze mannengemeenschappen van de derde orde, namelijk Sint Pietersdal in Hoorn en een convent in Enkhuizen. De eerste poging tot de oprichting van een mannenconvent werd in 1425 in Hoorn ondernomen.⁷⁰ De grond met een huis daarop was verworven, maar toch lukte de stichting niet. Een van de redenen was dat het huis in 1426 sneuvelde als gevolg van de aanleg van een nieuwe stadswalling. De resterende grond bleef geestelijk bezit en in 1457 ondernamen enkele tertianen uit het Paulusconvent in Amsterdam een nieuwe poging die ditmaal wel succes had. Lang heeft deze religieuze mannengemeenschap niet als tertianenconvent gefunctioneerd want al in 1462 nam Pietersdal de regel van Augustinus aan en voegde zich onder de Orde van het Heilig Kruis (de kruisbroeders). Het convent in Enkhuizen werd in 1458 gesticht. De toedracht staat uitsluitend in de kroniek van Brandt uit 1666.⁷¹ Hij schrijft dat twee monniken van de derde orde naar Enkhuizen kwamen en aan het stadsbestuur verzochten om hier een klooster te mogen beginnen. Zij zegden toe 'dat sij niet meer als vier in getale sou-

3-6 Stadsplattegrond van Medemblik van Jacob van Deventer uit circa 1560. Even ten zuiden van de kerk van Medemblik is de kapel van het Mariaconvent getekend. De kapel van het Catharinaconvent is op deze kaart niet te zien.

1 Mariaconvent (Grote Klooster)

2 Catharinaconvent (Kleine Klooster)

68 Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuizen*, 46.

69 Ibidem, 438

70 *Chronicon*, fol. 43r-43v; *Origo*, fol. 6r-7v.

71 Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuizen*, 26. Hij baseerde zich bij de stichting van het klooster in 1458 op de handgeschreven aantekeningen van Jan Symonsz. Blaeuhulck (ca. 1577-1640), telg uit het bekende Enkhuizer geslacht Blaeuhulck.

3-7 Detail van de stadsplattegrond van Grootebroek van Jacob van Deventer uit circa 1560. Even ten oosten van de kerk van Grootebroek is ten zuiden van de Streekweg de kapel van het St. Elisabethconvent te zien.

den sijn, en hun broodt met boekbinden of parkament maken winnen, sij souden alleenlijk tweemaal des weeks, soo 't noodt was, om broodt gaan'. Verder staat vermeld: 'in pesttijden souden sij de kranken, die het begeerden, bijstaan, en de dooden ter aarde draegen'. De broeders kregen een stuk land met de naam 'kosters bon' toegewezen, dat behoorde tot de kosterij van de Westerkerk. Brandt brengt de stichting vervolgens onterecht in verband met het latere Augustijnenklooster, dat niet bij de Westerkerk, maar bij de Zuiderkerk stond. Op basis van de tekst van Brandt heeft Goudriaan het klooster uit 1458 ingedeeld bij de cellebroeders, die de derde regel van Franciscus volgden en aan ziekenzorg deden.⁷² Vooralsnog duikt dit klooster nergens anders in de bronnen op, zodat moet worden aangenomen dat het geen lang leven beschoren is geweest.

Samenvattend kunnen we stellen dat in West-Friesland in de periode tussen circa 1399 en 1441 elf tertiariissenconventen tot stand kwamen: vijf in Hoorn, twee in Enkhuizen, twee in Medemblik, één in Grootebroek en één in Schagen. Alleen klooster Bethlehem zou zich in 1475 nog voor een periode van slechts enkele jaren bij deze rij voegen. Verder waren er gedurende enige tijd twee tertianenconventen: één in Hoorn en één in Enkhuizen, waarbij opmerkelijk mag worden genoemd dat ze omstreeks dezelfde tijd zijn gesticht (1457 en 1458).

3.5.3 Grauwzusters of observante tertiariissen

Als volgende in de rij van verschillende soorten religieuze vrouwengemeenschappen die in West-Friesland aanwezig waren, moeten we de grauwzusters noemen. Deze benaming gebruiken we hier voor tertiariissen die niet waren aangesloten bij het Kapittel van Utrecht, leefden volgens een franciscaans armoede-ideaal en onder invloed stonden van de minderbroeders. Bij de hier gehanteerde indeling in zusterhuizen, conventen en kloosters horen deze zusters dus thuis bij de conventen van de derde orde. Ze vormen echter een eigen groep hierbinnen die in het kader van de thematiek van de observantie in de 15de eeuw een aparte bespreking vereist. Tot nu toe ontbreekt deze groep geheel in de lokale geschiedschrijving over kloosters in West-Friesland en is ook binnen Nederland nog maar weinig aandacht aan

72 Website: <http://www2.let.vu.nl/oz/kloosterlijst/>

de grauwezusters besteed.⁷³ Een tweetal religieuze gemeenschappen in West-Friesland, te weten het Claraconvent in Hoorn en het Claraconvent in Enkhuizen, kunnen we tot deze groep rekenen, zoals in dit hoofdstuk uiteengezet zal worden.

De zusters van beide conventen worden in de literatuur nogal eens als clarissen aangeduid. De clarissen vormen een contemplatieve kloosterorde die is gestoeld op de in 1252/1253 opgestelde regel van Clara van Assisi (de *regula prima*). Deze orde geldt als de tweede orde van Franciscus. In 1263 werd een nieuwe clarissenregel uitgevaardigd die de zusters in tegenstelling tot de *regula prima* de mogelijkheid tot privébezit bood. Sindsdien is sprake van een onderscheid tussen ‘arme claren’ (volgens de *regula prima*) en ‘rijke claren’. Tot in de 15de eeuw waren volgens Bert Roest in de Nederlanden slechts zes clarissenkloosters aanwezig die alle beneden de grote rivieren lagen.⁷⁴ Het ging in alle gevallen om ‘rijke claren’. In de tweede helft van de 15de eeuw kwam hierin verandering onder invloed van de franciscaanse observantiebeweging. Tussen circa 1460 en 1513 kwamen in de Noordelijke Nederlanden diverse kloosters van ‘arme claren’ tot stand: Wamel (1461), Haarlem (1471), Delft (1475/1481), Brielle (1483), Gouda (1490), Alkmaar (1492/1509) en Amsterdam (1513).⁷⁵ In sommige gevallen werd een tertiarijzenconvent onder rectoraat van observante minderbroeders omgevormd tot een clarissenklooster. De clarissenorde bleef in de Noordelijke Nederlanden volgens Roest een tamelijk marginaal verschijnsel.⁷⁶ Dit zou volgens hem deels te maken hebben met de sterke positie van het Kapittel van Utrecht en deels met de terughoudendheid van de observante franciscanen om stichtingen actief te bevorderen. Dit laatste omdat de *cura monialium*, de geestelijke en financiële zorg voor een vrouwenklooster, een aanzienlijke opgave was voor de weinige franciscaner kloosters.

De clarissen zijn dus, als we de recente inzichten volgen, op het eerste gezicht niet van belang voor het beeld van het kloosterlandschap in West-Friesland. Het dichtstbijzijnde clarissenklooster lag vlak buiten de stadsmuren van Alkmaar. Toch stond zowel in Hoorn als in Enkhuizen een aan St. Clara gewijd convent, waarvan de zusters in diverse publicaties als clarissen worden aangeduid. In *Oudheden en Gestichten* van Van Heussen en Van Rijn uit 1721 wordt bij zowel Hoorn als Enkhuizen gesproken van een clarissenklooster.⁷⁷ Deze interpretatie is door Römer in 1854 in zijn toenmalige standaardwerk over kloosters in Holland en Zeeland overgenomen.⁷⁸

Twijfel aan de juistheid van de indeling van het klooster in Enkhuizen bij de clarissen is voor het eerst door Rijkenberg in 1916 geuit. In een artikel uit 1915 over de kloosters van Enkhuizen noemde hij het Claraconvent nog zonder enige twijfel een clarissenklooster.⁷⁹ Hij verwijst in dit artikel naar een vermelding in een 17de-eeuws handschrift over franciscanen in Holland waaruit zou blijken dat de biechtvaders van het klooster minderbroeders-observanten waren.⁸⁰ In 1916 komt hij naar aanleiding van een reactie op zijn artikel hierop terug en beargumenteert hij dat de zusters geen clarissen waren maar tertiarijzen.⁸¹ De argumenten zijn echter niet heel helder. Hij verwijst naar een handschrift van Petrus van den Haute waarin staat dat een klooster buiten de muren van Alkmaar bewoond werd door clarissen, maar dat *tertiariae vero regulares Edami et Enchusiae* (maar de regulieren van Enkhuizen en Edam waren tertiarijzen).⁸² Met *tertiariae (...)* regulares wordt in dit geval verwezen naar de derde regel

73 Deze groep kloosters is voor het eerst door Goudriaan in een artikel uit 1998 genoemd. Hij noemt de zusters hierin geen grauwezusters, maar omschrijft de kloosters als gemeenschappen van de derde orde die onder invloed stonden van de minderbroeders. Goudriaan, ‘Derde orde van Sint-Franciscus’, 237-238.

74 Roest, ‘Clarissen in de Noordelijke Nederlanden’, 44.

75 Ibidem, 49-50.

76 Ibidem, 58.

77 Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 343 en 368.

78 Römer, *Geschiedkundig overzicht*, 521-522.

79 Rijkenberg, ‘Enchusana’, 431-436.

80 Ibidem, 435.

81 Rijkenberg, ‘Sint-Claraklooster te Enkhuizen’.

82 Ibidem, 80. Het is overigens onduidelijk naar welk klooster in Edam hier wordt verwezen. In Edam stond slechts één convent: het St. Maria Magdalenaconvent. Dit was aangesloten bij het Kapittel van Utrecht, zoals blijkt uit de lijsten uit 1555 en 1570. Mogelijk werd i.p.v. Edam de stad Hoorn bedoeld.

van Augustinus. Het bestaan van die regel is echter volgens Goudriaan een hardnekkige misverstand.⁸³ Het handschrift van Van den Haute dateert uit de 18de eeuw en is dus geen betrouwbare bron voor de situatie in de 15de en 16de eeuw. Een tweede argument van Rijkenberg is dat er volgens een getuigenis van de generaal van de minderbroeders, Franciscus Gonzaga, in de franciscaanse Provincia Germania tien clarissenkloosters waren en dat Enkhuizen hierbij niet wordt genoemd. Franciscus Gonzaga was generaal van de orde in de periode 1579-1587, dus nadat de kloosters in Hoorn en Enkhuizen waren opgeheven. Hoe betrouwbaar is zijn verslag? Rijkenberg concludeert vervolgens dat hij de vermelding uit het 17de-eeuwse handschrift over franciscanen in Holland verkeerd heeft begrepen en komt tot de merkwaardige gevolgtrekking dat niet het Claraconvent maar het Ceciliaconvent in Enkhuizen bedoeld moet zijn. Het Ceciliaconvent zou volgens hem een tertiariissenconvent onder het rectoraat van een minderbroeder-observant zijn geweest.⁸⁴

De argumentatie om de Claraconventen van Hoorn en Enkhuizen niet meer in te delen bij de clarissen is weinig overtuigend. Het ontbreken van bronnen speelt ons hier parten. Van geen van beide gemeenschappen is een statutenboek overgeleverd en over het geheel genomen zijn de bronnen ten aanzien van deze gemeenschappen erg schaars. Bij gebrek aan bewijs dat het werkelijk om clarissen gaat, zijn de Claraconventen als tertiariissenconventen te boek komen te staan.⁸⁵ De Kok noemt bijvoorbeeld in zijn studie uit 1927 naar de Nederlandse clarissen de zusters van de Claraconventen van Hoorn, Enkhuizen en een aantal andere plaatsen geen clarissen omdat 'de handschriften van ons provinciaal archief (der Minderbroeders te Weert) geen woord ervan reppen.'⁸⁶ In de publicatie van Van Engen uit 2006 is een overzicht opgenomen van conventen die bij het Kapittel van Utrecht aangesloten zijn geweest.⁸⁷ Het Claraconvent van Hoorn staat in deze lijst op basis van een akte uit 1529 die zich in het Westfries Archief bevindt.⁸⁸ In deze akte neemt heer Rudolf Jansz, biechtvader van het zusterhuis in Schagen en syndicus (soort secretaris) van de derde-ordeconventen van West-Friesland, een aantal medehelpers aan in zijn verweer tegen de proost van West-Friesland. Een van hen is *Magister Petrus Vijch pater conventus sororum sancte clare in Hoorn*. Waarschijnlijk werd zijn hulp ingeroepen als meester in de rechten, wat vermoedelijk geen andere biechtvader op dat moment was. Hieruit blijkt dus niet onomstotelijk dat het Claraconvent een derde-ordeconvent was en zeker niet dat dit convent bij het Kapittel van Utrecht was aangesloten. Het Claraconvent van Enkhuizen staat niet in de lijst van conventen van het Kapittel van Utrecht, omdat er geen stukken zijn waaruit blijkt dat dit convent bij dit kapittel aangesloten is geweest. Bovendien stond het convent volgens Van Engen onder invloed van de minderbroeders en was aansluiting bij het kapittel daarom niet waarschijnlijk.⁸⁹ Hij uit om dezelfde reden ook twijfels over het Claraconvent in Hoorn.⁹⁰ Opvallend is dat in de *Kloosterlijst*, een database van kloosters binnen het bisdom Utrecht die door de historici van de Vrije Universiteit is opgesteld, beide conventen staan ingedeeld als bevolkt door tertiariissen.⁹¹ De twijfel van Van Engen aan de indeling van beide kloosters bij de tertiariissen is terecht, zeker gezien het feit dat beide conventen in de lijsten van bij het Kapittel van Utrecht aangesloten gemeenschappen uit 1555 en 1570 ontbreken. Weliswaar was niet ieder derde-ordeconvent lid van dit kapittel maar het is wel een extra reden de bronnen ten aanzien van de Claraconventen nog eens goed tegen het licht te houden. Deze wijzen er namelijk sterk op dat we niet te maken hebben met 'gewone' tertiariissenconventen.

83 Goudriaan, 'Observantie der conversinnen', 173-179.

84 Rijkenberg, 'Sint-Claraklooster te Enkhuizen', 81. Deze merkwaardige conclusie is weer door anderen overgenomen. Zie bijvoorbeeld: De Boer, *Sint Gommer en Sint Pancras*, 14.

85 Volgens Roest werden veel tertiariisengemeenschappen naar Sint Clara genoemd en is er al in de middeleeuwse bronnen verwarring omtrent de juiste omschrijving van deze. Tertiariissen uit Claraconventen zouden vaak worden aangeduid als 'zusters van Sint Clara' of 'penitentiezusters van de orde van Sint Clara'. Roest, 'Clarissen in de Noordelijke Nederlanden', 46-47.

86 De Kok, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 8.

87 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 411-414.

88 WFA, OAH, inv.nr. 781, bergnr. 3036.

89 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 166, noot 24.

90 Ibidem.

91 Website: <http://www2.let.vu.nl/oz/kloosterlijst/index.php>

Allereerst worden de bewoonsters van beide conventen als barvevoetszusters aangeduid, terwijl dit voor geen enkele tertiariessengemeenschap in Hoorn of Enkhuizen het geval is. Het barvevoets (op blote voeten) lopen is een typisch kenmerk van een penitentenbeweging. In de *Origo* staat vermeld dat in 1468 het 'susteren convent van St Franciscus orden van poenitentie genaemt tot Ste Claeren off barvoeten susteren inde noorderstraet' is gesticht.⁹² Opvallend is dat hier sprake is van de 'orde van penitentie' van Franciscus, wat gebruikelijkerwijs duidt op de derde orde van Franciscus. De oudste vermelding van het Claraconvent in Enkhuizen als barvevoetsklooster is te vinden in een testament dat Vrouwe Arents, de vrouw van burgemeester Evert Fredriksz., in 1557 liet opstellen.⁹³ Tevens is deze naam in een 17de-eeuwse bron te vinden. In de kroniek van Brandt uit 1666 staat bij 1441 vermeld dat het Barvevoeten-klooster ter ere van St. Clara werd opgericht.⁹⁴ Bij het jaar 1465 vermeldt hij dat het Barvevoeten-klooster zo goed als voltooid was.⁹⁵ Brandt baseerde zich op oudere geschriften die helaas deels verloren zijn gegaan. In het *Chronicon* staat de stichting van het Claraconvent in Hoorn in 1468 aldus vermeld: *domus sororum de corda ad sanctam claram in hoern in platea boreali*.⁹⁶ Hier is sprake van 'zusters met het koord'. Dit verwijst naar de kledij van de zusters, namelijk naar een gewaad dat met een koord werd dichtgesnoerd. Dit was afgeleid van de kleding zoals die bij de franciscanen werd voorgeschreven: een lang bruin habijt met om het middel een wit koord voorzien van drie knopen.

Naast deze vermeldingen waaruit blijkt dat we met gemeenschappen van penitenten van doen hebben, is er een passage die erop wijst dat beide conventen als observante gemeenschappen te boek stonden. In West-Friesland speelde zich in de 16de eeuw een conflict af tussen het Domkapittel van Utrecht en de geestelijkheid over de heffing van precariën (een geldbedrag dat van oudsher door de geestelijkheid van West-Friesland moest worden betaald aan de proost van West-Friesland).⁹⁷ Door het Domkapittel is een lijst bijgehouden waarin per parochie de hoogte van het bedrag werd genoteerd. Op het eind van deze lijst zijn enkele aantekeningen toegevoegd waaronder: *Conventus sororum sancte Clare ordinis monialium de observantia in Horn solvit unam stopiam vini. Simile conventus sororum sancte Clare eiusdem ordinis de observantia in Enckhusen solvit unam stopiam vini*.⁹⁸ Zowel het Claraconvent in Hoorn als het Claraconvent in Enkhuizen deden in 1514 een gift (een stoop wijn) aan het Domkapittel om de precarie af te kopen.⁹⁹ Beide zusterhuizen worden hierin expliciet een *conventus (...) ordinis monialium de observantia* genoemd, oftewel een convent van een observante kloosterorde.

Ten overvloede om aan te tonen dat we niet met 'normale' tertiariessen van doen hebben, kan nog een vermelding uit een akte uit 1473 worden aangehaald. Het Claraconvent in Hoorn wordt hierin als *conventus sororis de observantia* (observant zusterconvent) bestempeld.¹⁰⁰ In de akte vermaakt Aleydis Johannes Ellardi-dochter diverse inkomsten en landerijen aan geestelijke instellingen en familieleden. Opmerkelijk is dat zich onder de vier kloosters waaraan goederen worden vermaakt geen tertiariessenconvent bevindt. Het betreft het klooster Sint Pietersdal (kruisbroeders), het Maria Magdalenaconvent (conversinnen van Augustinus), het observantenklooster in Alkmaar (franciscaner minderbroeders) en het Claraconvent. Het Claraconvent wordt een tweede maal begunstigd in een akte uit 1474.¹⁰¹ Petrus Johannesz. Hees, een van de rijkste inwoners van de stad, vermaakt aan diverse geestelijke instellingen en aan diverse geestelijke en wereldlijke personen goederen, inkomsten en landerijen. Aan het Claraconvent worden goederen, namelijk een halve last rogge, vermaakt. Naast het Claraconvent worden net als

92 *Origo*, fol. 19r. De Noorderstraat is de straatnaam voor het huidige Grote Noord en Kleine Noord. Het Claraconvent lag aan het Kleine Noord.

93 WFA, ONA, inv.nr. 808, akte 3.

94 Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuizen*, 30-31.

95 *Ibidem*, 37.

96 *Chronicon*, fol. 62v.

97 Noordeloos, 'Heffing van precariën in West-Friesland'.

98 Noordeloos, 'Heffing van precariën in West-Friesland. Vervolg', 208.

99 *Ibidem*, 148.

100 WFA, OAH, reg.nr. 829. Zie het afschrift in het cartularium van Pietersdal: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 18r.

101 WFA, OAH, reg.nr. 861. Zie het afschrift in het cartularium van Pietersdal: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 18v.

bij de vorige akte klooster Pietersdal, het Maria Magdalenaconvent en de minderbroeders uit Alkmaar genoemd. Opnieuw bevinden zich hieronder geen tertiariissenconventen. Het Claraconvent wordt in beide aktes kennelijk niet als een 'normaal' tertiariissenconvent gezien.

Het tweetal testamentaire beschikkingen waarin het Claraconvent in Hoorn wordt genoemd, zijn de enige twee aktes die in verband met dit klooster zijn te brengen. Koopaktes van grond of huizen ontbreken volledig. Hetzelfde geldt voor het Claraconvent in Enkhuizen. Dat kan toeval zijn, maar het ontbreken van koopaktes komt in dit geval waarschijnlijk doordat beide conventen uit een ver doorgevoerd armoede-ideaal niet aan bezitsvorming deden. Uit de kohieren van de tiende penning van Hoorn uit 1561 blijkt duidelijk dat het Claraconvent binnen de banne Hoorn niet over eigen grond beschikte maar alle grond die de zusters gebruikten in huur had. In totaal gaat het om drie percelen met een gezamenlijke grootte van 6 morgen en 150 roeden. Zij betaalden hierover geen belasting omdat ze volgens de opsteller van het kohier behoorden tot de 'vier biddende ordes'. In Enkhuizen doet zich dezelfde situatie voor: het Claraconvent, waarvan de zusters hier in 1544 expliciet 'grau susters' worden genoemd, had geen eigen grondbezit, maar huurde alle grond die het gebruikte. In totaal ging het om 9 morgen en 100 roeden land.¹⁰² De zusters werden vrijgesteld van betaling omdat 'die armen ende biddende oerden' geen tiende penning verschuldigd waren. Het Claraconvent in Hoorn beschikte overigens wel over een stuk grond in Zwaag, maar dit was in vergelijking met de andere conventen en kloosters een zeer geringe oppervlakte, namelijk 1 morgen en 568 roeden.¹⁰³ Als reden voor vrijstelling van belasting staat bij beide kloosters duidelijk vermeld dat het tot de biddende orde behoort. Dit waren de vier bedelorden: de dominicanen, de franciscanen, de karmelieten en de augustijnen. Kennelijk werden de Claraconventen in Hoorn en Enkhuizen onder een ruim begrip van 'biddende orde' gerekend. Niet alleen bij de tiende penning, maar ook bij de bijdrage in de stadslasten werd het Claraconvent in Hoorn ontzien. In de stukken is telkens sprake van de vijf conventen van de derde orde, te weten de conventen van St. Maria, St. Catharina, St. Agnes, St. Cecilia en St. Gertrudis.¹⁰⁴ Klooster Pietersdal (kruisbroeders), het Maria Magdalenaconvent (conversinnen van Augustinus) en het Claraconvent worden nergens genoemd. Deze laatste drie kloosters ontbreken ook in het overgeleverde schotboek (soort vermogensbelasting) van 1478, hoewel dat niet alles zegt want dit boek is incompleet overgeleverd. Het schotboek van 1518 is wel volledig bewaard gebleven en hierin staan uitsluitend de vijf genoemde tertiariissenconventen.¹⁰⁵

De conclusie is dus gerechtvaardigd dat we in Hoorn en Enkhuizen met twee conventen van doen hebben waarvan de zusters in de contemporaine bronnen niet als gewone tertiariissen worden beschouwd. Ze worden aangeduid als barvevoetszusters, zusters met het koord, of grauwezusters. Ze waren vrijgesteld van bijdrage in de tiende penning en de stadslasten omdat ze tot de arme en biddende orde werden gerekend. Hun kloosters werden gezien als observante gemeenschappen. Toch behoorden de zusters wel degelijk tot de derde orde. Door de schrijver van de *Origo* worden de Clarazusters uit Hoorn aangeduid als behorend tot de orde van penitentie, oftewel de derde orde. In een handschrift dat is overgeleverd van het Claraconvent in Enkhuizen is sprake van de 'drie paters der drie susteren conventen' en hiertoe wordt het Claraconvent gerekend.¹⁰⁶ Rijkenberg was in 1915 op het juiste spoor. De tekst over franciscanen in Holland waarnaar hij verwijst, is getiteld *Origo, progressus et modernus status Provinciae Germaniae inferioris* en dateert uit 1647. Deze is door Hoevenaars in 1895 gepubliceerd en bevindt zich tegenwoordig in het archief van de Katholieke Universiteit Leuven.¹⁰⁷ Bij de bespreking van het minderbroederklooster in Alkmaar staat tevens vermeld: *Fuit ad moenia hujus civitatis insigne coenobium Clarissarum Primae Regulae, item duo monasteria Tertiariarum; necnon ejusdem instituti Edami et aliud Enchusiae sub Patrum nostrorum directione* (Buiten de muren van deze stad was een belangrijke gemeenschap van clarissen van de eerste regel, en ook twee kloosters van tertiariissen; en ook van dezelfde orde te Edam en

102 Kohier 1557, fol. 27v

103 WFA, OAH, inv.nr. 840, bergnr. 1978.

104 WFA, OAH, inv.nr. 836, bergnr. 3091; inv.nr. 837, bergnr. 3092; inv.nr. 838, bergnr. 3093.

105 WFA, OAH, inv.nr. 383, bergnr. 1316.

106 Bruinvis, 'Handschrift betreffende het klooster van S. Clara te Enkhuizen', 22.

107 Hoevenaars, 'Uittreksels uit een handschrift'. In 1895 bevond het handschrift zich nog in het archief van de premonstratenzerabdij van Parkin Leuven. Huidige verblijfplaats: KULeuven, Archieven Minderbroeders, inv.nr. 93.

een andere te Enkhuizen onder het rectoraat van onze priesters).¹⁰⁸ Volgens dit handschrift stond er dus in Enkhuizen een niet bij name genoemd tertiariissenconvent onder het rectoraat van de minderbroeders. Zowel in Hoorn als Enkhuizen volgden de zusters van beide Claraconventen wel degelijk de derde regel van Franciscus, maar leefden tevens volgens het franciscaanse armoede-ideaal van Clara van Assisi. Hun conventen dragen niet voor niets de naam Claraconvent. Uit een overgeleverd handschrift uit het Claraconvent in Enkhuizen blijkt ook de speciale aandacht die aan de heiligendag van St. Clara werd besteed.¹⁰⁹ Deze zusters worden soms aangeduid als grauwezusters, naar de kleur van hun franciscaanse habijt.

Helaas valt niet te achterhalen of de paters van beide kloosters minderbroeders waren. Opvallend is wel dat diverse paters van het Claraconvent in Hoorn als *magister* (meester) worden aangeduid. Bekend zijn onder meer magister Henricus Friso, magister Haring Doenge (1517, 1518), magister Willem Ottens (1525) en magister Petrus Vijch (<1527-1553).¹¹⁰ De paters van de tertiariissen waren in verreweg de meeste gevallen geen *magister*, maar 'eenvoudig' priester (*dominus*). Een speciale vermelding verdient Henricus Friso die volgens de schrijver van het *Chronicon utriusque iuris consultus et medicus probissimus* was, oftewel zowel rechtsgeleerde (in beide soorten recht, dus Romeins en canoniek) als een voortreffelijk medicus. Petrus Vijch verbleef mogelijk enkele jaren in Alkmaar waarna hij weer naar het Claraconvent terugkeerde. Zeker is dat hij aan het Claraconvent was verbonden in de periode tot en met 1539. In 1546 was *D(ominus) Vijch de Hoorn* volgens de lijst van het papengilde (priestergilde) in Alkmaar pater van het Middelhof.¹¹¹ Het Middelhof was net als het Claraconvent niet aangesloten bij het Kapittel van Utrecht.¹¹² Het wordt namelijk niet genoemd in de oudste kloosterlijst van dit kapittel uit 1555, noch in de tweede lijst uit 1570. In 1452 had dit convent van de bisschop van Utrecht toestemming gekregen een biechtvader te kiezen uit de orde van de minderbroeders (het Minderbroedersklooster in Alkmaar was in 1448 opgericht). In 1457 wordt Middelhof aangeduid als behorend tot de *sancti Francisci de penitentia*, net zoals dat het geval is bij het Claraconvent in Hoorn in 1468. In een grafelijke rekening uit 1537 is expliciet sprake van 'de grauwe zusteren genoemd t Middelhof'.¹¹³ Dit alles houdt in dat we ook daar (vanaf 1452) met grauwezusters van doen hebben. In dit verband is het gegeven dat het convent in Alkmaar naast het St. Elisabethgasthuis lag zeer interessant. Er wordt verondersteld dat de zusters in de verpleging hielpen, wat zeer goed past bij de leefwijze van de grauwezusters.

Voor het Claraconvent in Enkhuizen zijn de namen van enkele biechtvaders bekend. Opvallend is dat zich ook onder hen *magisters* bevonden: Fredrick Pietersz. en Jacob Dirckz. van Edam.¹¹⁴ Diverse biechtvaders van zowel het Claraconvent in Hoorn als het Claraconvent in Enkhuizen waren dus academisch geschoold. Dat hoeft niet te betekenen dat zij ook minderbroeders waren. De aanwezigheid van academisch opgeleide biechtvaders vormt echter wel een sterke aanwijzing voor directe invloed van de minderbroeders, want academische scholing werd onder hen gestimuleerd.¹¹⁵

108 Ibidem, 183.

109 Bruinvis, 'Handschrift betreffende het klooster van S. Clara te Enkhuizen', 27.

110 *Chronicon*, fol. 11r; WFA, 0643, inv.nr. 734, bergnr. 28, reg.nr. 120; inv.nr. 707, bergnr. 123. Petrus Jacobi Vijch komt ook voor in de lijst van *decani et procuratores* van de priestercongregatie in Hoorn, in 1517 als bestuurder (*decanus*) en in 1533 als beheerder (*procurator*). *Chronicon*, fol. 7r-8r. In de lijst met geestelijken uit circa 1513-1521 staat hij als *rector capellae* vermeld onder de rubriek *Sacerdotes in capella sancti Anthonij in opido de Hoern*. Hij was toen hoofd van de priesters van de Anthoniuskapel (latere Oosterkerk). Noordeloos, 'Heffing van precariën in West-Friesland. Vervolg', 152.

111 Van Gelder, 'Nog iets over het papengilde', 267. De informatie is afkomstig uit een archiefstuk getiteld 'extract uyt een oudt rekenboeck der goederen en personen van 't l. vrouwe alias Papengilde tot Alcmaer'. Het is een ledenlijst van het gilde van 1502 tot 1568. Als pater van het Claraconvent wordt in 1544 vermeld Judocus Jacobus Vige. Een broer van Pieter Jacobsz. Vijch die in de jaren die hij in Alkmaar doorbracht zijn taak overnam? Uit nog een ander gegeven blijkt een relatie met de familie Vijch: in het kohier van de tiende penning uit 1561 huurt het Claraconvent 1 morgen en 250 roeden van Cornelis Jan Vijchs kinderen.

112 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 166 noot 24.

113 NA, Grafelijkheidsrekenkamer, 3.01.27.02, inv.nr. 3542, fol. 16v.

114 Bruinvis, 'Handschrift betreffende het klooster van S. Clara te Enkhuizen', 23.

115 De Kok, *Acht eeuwen Minderbroeders*, 72-73.

De stichting van de twee conventen van grauwezusters past in het beeld van de hernieuwde stichtingsdrang van de observante franciscanen uit de periode van circa 1460 tot 1513. Het Claraconvent in Hoorn kwam in 1468 tot stand. Het klooster in Enkhuizen bestond volgens Brandt al eerder, namelijk vanaf 1441. Dit lijkt aan de vroege kant en mogelijk berust deze datering op een vergissing. Volgens hem zou in hetzelfde jaar van 1441 ook het Ceciliaconvent zijn gesticht. Twee kloosters in hetzelfde jaar lijkt wat teveel van het goede. Brandt vermeldt bij het jaar 1465 dat het Claraconvent toen ‘voltimmert’ was.¹¹⁶ Waarom die opmerking bij dat jaar staat en waarom tevens het Ceciliaconvent bij dat jaar als ‘voltimmert’ wordt vermeld, is onduidelijk. Wellicht berust dit op een foute interpretatie van een ons onbekende bron en betreft het jaar 1465 het stichtingsjaar van het Claraconvent. Dit past beter in de geschetste historische ontwikkeling. De toedracht van beide stichtingen is niet bekend. In Enkhuizen hadden de franciscaner minderbroeders een termijnhuis om van daaruit te prediken en bedelen.¹¹⁷ Mogelijk hadden deze monniken ook in Hoorn een termijnhuis.¹¹⁸ Het is een logische veronderstelling dat zij een rol bij beide stichtingen hebben gespeeld. Dat is overigens reden te meer om te veronderstellen dat het Claraconvent in Enkhuizen niet reeds in 1441 is gesticht, want het minderbroedersklooster in Alkmaar kwam pas in 1445 tot stand. De vraag resteert waarom niet in beide steden clarissenkloosters volgens de *regula prima* zijn gesticht? De reden is waarschijnlijk dat grauwezusters een geringe economische basis vereisten. Behuizing, een aantal zusters en een biechtvader waren al voldoende voor de stichting. De zusters, vrijgesteld van het volledige koorgebied, konden verder zelf in hun onderhoud voorzien. De stichting van clarissenkloosters was geen haalbare optie.

De benaming grauwezusters of grauwe begijnen komt in de bronnen niet alleen bij het Claraconvent in Enkhuizen en het Middelhof in Alkmaar voor, maar duikt bij meer kloosters in zowel Nederland als België op. Echter, zoals Goudriaan terecht beargumenteert, kunnen achter deze benaming diverse soorten kloosterregels en leefwijzen schuilgaan.¹¹⁹ Uit gebruik van de naam grauwezusters (als verwijzing naar een grauwe habijt) kan dus niet zonder meer worden afgeleid dat we te maken hebben met een gemeenschap volgens de in dit hoofdstuk gehanteerde definitie van grauwezusters. Op basis van diverse gegevens kan in totaal van zeven kloosters worden beargumenteerd dat de zusters niet waren aangesloten bij het Kapittel van Utrecht, leefden volgens een franciscaans armoede-ideaal en onder invloed stonden van de minderbroeders.

Hierboven is reeds aangestipt dat vermoedelijk ook in Alkmaar een klooster (het Middelhof) onder rectoraat van de minderbroeders stond. In Haarlem was in 1454 een Claraconvent aanwezig dat onterecht soms in verband wordt gebracht met het latere clarissenklooster (gesticht 1471).¹²⁰ Het kreeg in dat jaar toestemming van de pastoor voor een eigen kerk en kerkhof. In 1461 blijken de zusters onder supervisie en visitatie van de minderbroeders te staan.¹²¹ Hun klooster stond aan de Barvoetestraat, wat niet anders kan inhouden dat we ook hier met barvoetenzusters van doen hebben. Roest verwijst hiervoor naar een akte uit 1461 betreffende het klooster Leliëndaal in Schiedam. De Heilige Geestmeesters schonken op 12 maart van dat jaar aan de ‘zusters van der derde orden van Sinte Fransiscus uuyt dat convent van Haerlem tot Sinte Claren’ een huis waarin Lidwina van Schiedam (1380-1433) was gestorven. In dit huis was een kapel aanwezig en woonden enkele armen. Op 10 juni werd de stichting bekrachtigd middels een pastoorsoorkonde waarin stond dat de zusters onder toezicht van de obser-

116 Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuizen*, 37.

117 Dit blijkt uit het conflict tussen de minderbroeders en de augustijner monniken in 1506. Het Domkapittel had in 1503 aan de augustijnen toestemming verleend op bepaalde dagen te prediken en biecht te horen: Noordeloos, *Proosdij van Westfriesland*, 52. De minderbroeders beklagden zich bij het Domkapittel dat zij in de uitvoering van de termijnen in Enkhuizen worden gehinderd door de augustijnen en voerden aan dat zij sinds ‘onheuglijke tijden’ recht op termijnen in Enkhuizen hadden genoten. Het stadsbestuur van Enkhuizen antwoordde hierop dat de minderbroeders dit als gunst hadden genoten en geen recht hierop hadden. Hofman, ‘Bescheiden’, 318-320.

118 Schoengen. *Monasticon Batavum*, 114.

119 Goudriaan, ‘Derde orde van Sint-Franciscus’, 238. Hij verwijst hiervoor naar de grauwe begijnen in Friesland.

120 Roest, ‘Clarissen in de Noordelijke Nederlanden’, 50. Dit is het enige klooster dat Roest noemt als voorbeeld van een klooster onder de *cura monialium* van de minderbroeders.

121 Ibidem.

vante minderbroeders kwamen te staan.¹²² In 1462 werd dit bisschoppelijk goedgekeurd. Interessant aan de stichting is hieruit blijkt dat de zusters armenzorg op zich namen. In de reeds genoemde studie van De Kok naar de clarissen schrijft hij diverse religieuze gemeenschappen die soms als clarissenkloosters worden aangeduid als zodanig af, waaronder een klooster in Leiden en in Harderwijk.¹²³ De wijze waarop de zusters van die kloosters in de bronnen worden genoemd, doet sterk vermoeden dat we in deze gevallen met grauwezusters van doen hebben. In Leiden gaat het om het klooster St. Clara-Nazareth, dat voor het eerst wordt vermeld in 1483.¹²⁴ De zusters worden aangeduid als grauwezusters en zouden zo arm geweest zijn dat ze moesten bedelen.¹²⁵ We zien hier een parallel met de hieronder besproken Vlaamse situatie waarin grauwezusters bedeltochten hielden. Het klooster nam een speciale positie in ten opzichte van de andere derde ordeconventen want het was als enige geen lid van het Kapittel van Utrecht en werd duidelijk ontzien in de belastingen.¹²⁶ De relatie met de minderbroeders komt bij dit klooster overduidelijk uit de bronnen naar voren: het werd eind 15de eeuw gevisiteerd door de gardiaan van de Leidse minderbroeders.¹²⁷ Van Luijk noemt verder nog dat in Leiden het convent Sint-Catharina Schagen zich in 1526 losmaakte uit het Kapittel van Utrecht en zich onder de zielzorg van de orde van de minderbroeders schaarde.¹²⁸ Deze opmerkelijke stap is van geen enkel ander convent binnen het kapittel bekend.¹²⁹ Of de zusters van dit convent ook van statuten veranderden of hun leefwijze als tertiarissen naar 'Utrechts' model voortzetten, wordt niet duidelijk. Vermoedelijk is dat laatste het geval, waarmee ze dus niet tot de grauwezusters behoren. Het door De Kok genoemde klooster in Harderwijk is het Clarendal (genoemd in 1485) waarvan de zusters ook wel als 'observantinnen' worden aangeduid.¹³⁰ De lijst van grauwezusters omvat dus in ieder geval kloosters in de steden Hoorn, Enkhuizen, Alkmaar, Haarlem, Schiedam, Leiden en Harderwijk. Voor andere religieuze gemeenschappen waarvan de zusters soms als grauwezusters in de bronnen worden bestempeld, valt vooralsnog niet uit te maken of ze ook tot deze groep onder de minderbroeders behoren.

Tot nu toe hebben we ons beperkt tot de huidige landsgrenzen. Kloosters waarvan de zusters worden aangeduid als grauwezusters, kwamen met name voor in Vlaanderen en Henegouwen. Voor het eerst duikt deze benaming op in het tweede kwart van de 15de eeuw (1438 Doornik).¹³¹ Grauwezusters vormden hier een heterogene groep. Kenmerkend is dat zij weinig kloosterbezit hadden en de economische basis voor hun gemeenschappen dus gering was. Hierin onderscheidden ze zich van clarissen. In Vlaanderen en Henegouwen leidden de zusters een actief leven buiten de muren van hun klooster. De zusters gingen op bedeltocht (ommegangen) voor aalmoezen en deden veel charitatief werk (zieken- en armenzorg). Ook hierin wijken ze af van de clarissen die veel meer contemplatief (op innerlijk gebed) zijn gericht. Het is maar zeer de vraag of dit ook opgaat voor de groep van grauwezusters waar wij het hier over hebben. Het houden van bedeltochten was voorbehouden aan de echte bedelordes en was strikt gereguleerd.¹³² Over ziekenzorg van grauwezusters in Nederland weten we zo goed als niets. Het Middelhof

122 NA, 3.18.24, inv.nr. 1.2.

123 De Kok, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 8.

124 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 36.

125 Ibidem, 125.

126 Ibidem, 230-231 en 270.

127 Ibidem, 272. Van Luijk verwijst hiervoor naar: Mieris, F. van, *Beschrijving der stad Leyden I* (1762) 122.

128 Ibidem, 272.

129 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 33. Van Luijk meent dat dit convent weer bij het Kapittel van Utrecht is teruggekeerd omdat het in de lijst van dit kapittel uit 1570 voorkomt. Van Engen beargumenteert overtuigend dat dit onjuist is, want dat het juist in die lijst met de aantekening 'olim' staat, dus dat dit niet meer gold. Van Luijk spreekt zich verder tegen ten aanzien van het Sint-Barbaraconvent. Zij beweert dat ook dit klooster zich onder de minderbroeders heeft gevoegd, terwijl ze eerder stelt dat dit juist niet zo was: Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 273 en 276.

130 Goudriaan, 'Derde orde van Sint Franciscus', 238.

131 Carnier, 'Reguliere vrouwelijke derde orde', 211.

132 De augustijner monniken uit Enkhuizen hadden vermoedelijk vanaf hun stichting in 1498 het recht op termijnen verkregen. In 1506 klaagden de minderbroeders uit Alkmaar hierover bij het Domkapittel omdat zij hierdoor werden benadeeld. Klooster Pietersdal kreeg in 1471 toestemming om eenmaal per jaar bedelpreken te houden en aalmoezen te vragen. WFA, OAH, reg.nr. 800. Zie het afschrift in het cartularium van Pietersdal: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 4r.

in Alkmaar lag naast het St. Elisabethgasthuis en er wordt verondersteld dat de zusters in de verpleging hielpen, maar zekerheid daaromtrent hebben we niet. In Schiedam zouden de zusters aan armenzorg hebben gedaan. De nadruk op het armoede-ideaal bij de diverse kloosters van grauwezusters is wel duidelijk. De bezitsloosheid werd in Enkhuizen door vier zusters van het Claraconvent nog eens benadrukt in hun gezamenlijke testament dat zij in 1599 (na opheffing van het klooster) lieten opstellen: 'volgende hunluijder professie nijet eigens en sijn besittende'.¹³³

Zowel in Vlaanderen en Henegouwen als in Nederland waren de grauwezusters arme tertiari-sengemeenschappen, een typisch stedelijk fenomeen en stonden ze onder invloed van de observante minderbroeders. Het is om die reden gerechtvaardigd de zusters onder een brede noemer van grauwezusters onder te brengen, ook al zijn er tussen hen onderling verschillen in leefwijze, bijvoorbeeld op het vlak van ziekenzorg. Nader onderzoek naar de diverse gemeenschappen zal hier meer duidelijkheid in moeten verschaffen.

3.5.4 Conversinnen van Augustinus

Het Maria Magdalenaconvent in Hoorn neemt een aparte plaats in onder de religieuze vrouwengemeenschappen. Het is niet genoemd bij het overzicht van de tertiari-senconventen. Dit klooster werd opgericht in 1464, 23 jaar nadat het laatste tertiari-senconvent tot stand was gekomen. Op het Grote Oost in Hoorn waren in 1450 twee kapellen gebouwd: de Corneliskapel en de Anthoniskapel. De reden hiervoor is volgens de kronieken vermakelijk: twee broers wilden een kapel bouwen, maar kregen ruzie waarna ze beiden een eigen kapel oprichtten. Een spottend versje deed de ronde: 'Het waren twee gesellen, sy timmerden twee capellen, hadden sy haer buydel wel besyen, sy hadden genouch aen een'.¹³⁴ Bij de Corneliskapel werd vervolgens in 1464 een nieuw vrouwenklooster gesticht en de kapel werd hieraan overgedragen.¹³⁵ Het klooster volgde de regel van Augustinus en viel volgens de schrijver van het *Chronicon* onder het Kapittel van Windesheim.¹³⁶ De zusters van het Maria Magdalenaconvent worden gerekend tot de conversinnen van Augustinus, zoals ook letterlijk in de *Origo* staat vermeld.¹³⁷ Het statutenboek vertoont volgens Goudriaan overeenkomsten met de statuten van het Kapittel van Sion.¹³⁸ Interessant in dit verband is de hieronder vermelde brief uit 1538 waaruit blijkt dat de prioren van het klooster Nieuwlicht in Westerblokker en het klooster in Heiloo als visitatoren optraden.¹³⁹ Blijkbaar viel het klooster onder het toezicht van zowel een klooster uit het Kapittel van Windesheim als een klooster uit het Kapittel van Sion.

Opvallend aan de geschiedenis van dit klooster is dat het in de 16de eeuw object was van een langdurig conflict waarbij diverse partijen waren betrokken. In het archief van het Domkapittel van Utrecht bevindt zich een ingekomen brief van het stadsbestuur van Hoorn uit 1538.¹⁴⁰ Uit de brief blijkt dat een jaar eerder op verzoek van de zusters en met een indult (een pauselijke vergunning voor iets dat normaliter volgens het kerkelijk recht niet was toegestaan) van de paus het klooster door de deken van West-Friesland uit de clausuur was ontheven. Deze opmerkelijke maatregel was genomen in bijzijn van de burgemeesters van Hoorn en de visitatoren (de prioren van Nieuwlicht en Heiloo). In de jaren voor deze ontheffing waren, aldus de opstellers van de brief, veel zusters uit het klooster weggelopen. De pauselijke vergunning bood echter geen soelaas. Hoewel de visitatoren hiermee hadden ingestemd, poogden zij de zusters toch weer onder het juk van de clausuur te brengen. Ze hadden daartoe een verzoek bij

133 WFA, ONA, inv.nr. 834, akte 106.

134 *Origo*, fol. 15r.

135 *Chronicon*, 60r.

136 In 1436 werd in een pauselijk verbod voorzien op de verdere incorporatie van vrouwenkloosters bij het Kapittel van Windesheim. Het kapittel nam echter sindsdien wel de zorg over een heel aantal kloosters met de regel van Augustinus (koozusters of conversinnen) op zich, door middel van biechtvaderschap en/of visitatie. Van Dijk, 'Vrouwenklooster Diepenveen', 28. Hij verwijst naar een Acta van de kapittelvergadering van de Congregatie van Windesheim: Van der Woude, *Acta Capituli*, 31.

137 *Origo*, fol. 15r en 19r.

138 Goudriaan, 'Observantie der conversinnen', 188.

139 Het Utrechts Archief, Domkapittel te Utrecht, toeg.nr. 216, inv.nr. 15-2-b. Met dank aan Peter Swart.

140 Ibidem.

de deken ingediend. De zusters deden hun beklag bij het stadsbestuur, dat vervolgens de brief naar het Domkapittel stuurde. Als argument om de clausuur niet wederom in te stellen, voerde de stad Hoorn aan dat dit aanleiding zou geven dat opnieuw zusters zouden weglopen of andere periculen zoals brand zouden kunnen gebeuren. Of de clausuur weer is ingevoerd of niet, is onbekend, maar zeker is dat het conflict zich nog jarenlang bleef voortstrepen. Uit de kroniek van Velius blijkt namelijk dat het klooster in 1547 onder een vorm van curatele werd gesteld. Volgens Velius gebeurde dit op last van de magistraat vanwege hoogoplopende ruzies tussen de zusters.¹⁴¹ De stad zou advies hebben ingewonnen bij het Hof van Holland en met toestemming van het Kapittel van Utrecht maatregelen hebben genomen. Dit laatste moet wel een vergissing zijn, want er is geen enkele aanwijzing dat het Kapittel van Utrecht enig recht van spreken had ten aanzien van dit klooster. Waarschijnlijk verwarde Velius dit kapittel met het Domkapittel.¹⁴² De zusters werden op vrije voeten gesteld en kregen de keuze of ze in het klooster wilden blijven. Het klooster mocht geen nieuwe zusters meer aannemen. In feite was dit een soort sterfhuisconstructie. Dit leidde al snel tot grote armoede waardoor goederen moesten worden vervreemd om enige inkomsten te hebben.¹⁴³ In de boekhouding die is bijgehouden na opheffing van de kloosters in 1572 staat geen enkele zuster van het Maria Magdalenaconvent vermeld als ontvanger van alimentatie en het klooster had geen grondbezit meer.

Conversinnen vormen een categorie van zusters die de regel van Augustinus volgden en deze met een lekenachtige leefwijze combineerden. Net zoals tertiariissen baden de zusters verkorte Nederlandstalige getijden. De oprichting van conversinnengemeenschappen is volgens Goudriaan een verschijnsel dat zich met name voordeed in de tweede helft van de 15de eeuw. Het Maria Magdalenaconvent past geheel in dit beeld, maar zijn 16de-eeuwse geschiedenis toont aan dat de formule niet altijd een succes was. Na 1537 hebben we te maken met zusters die wel de regel van Augustinus volgden, maar geen koorzusters waren en ook niet in clausuur leefden. Dit toont eens te meer aan dat de regel van Augustinus niet zonder meer moet worden gezien als een strenge regel en uiting van een streven naar observantie.

3.6 Mannenkloosters

Bij de bespreking van de zusterhuizen van het gemene leven hebben we reeds gemeld dat in Hoorn in 1385 ook een broederhuis werd gesticht. Dit was geen lang leven beschoren. Hetzelfde gold voor de tweede poging tot de stichting van een mannengemeenschap: Pietersdal in 1425. Grond en een huis werden ter beschikking gesteld, maar onder andere doordat dit huis moest wijken voor de aanleg van de nieuwe stadsgracht, liep ook deze poging op een mislukking uit. De resterende grond bleef echter in bezit van de schenkers met als doel een religieuze bestemming. In 1457 stichtten hier alsnog enkele broeders van het Paulusconvent in Amsterdam een nieuw tertianenconvent dat eveneens de naam Pietersdal kreeg.

Vlakbij Hoorn bestond al vanaf het einde van de 14de eeuw een echt mannenklooster van reguliere kanunniken: *Onze Lieve Vrouw ten Nieuwlicht* in Westerblokker.¹⁴⁴ Over het jaar van stichting verschillen de kronieken van mening. Volgens Velius en - in navolging van hem - Van Heussen en Van Rijn in 1721 en Abbing in 1843 is het klooster in 1388 gesticht. Het is onduidelijk op welke bron dit is gebaseerd. Het *Chronicon* en de *Origo* plaatsen de stichting in 1392.¹⁴⁵ In de *Brevissima* staat zelfs een pre-

141 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 261. Volgens Velius vond dit plaats met toestemming van het Kapittel van Utrecht. Dit kan niet juist zijn aangezien het Maria Magdalenaconvent de regel van Augustinus volgde en niet onder het Kapittel van Utrecht viel.

142 In het archief van het Domkapittel bevindt zich een brief van de burgemeesters van Hoorn uit 1544 waarin zij toestemming vragen tot 'transport ende alienatie' van een convent in Hoorn. Waarschijnlijk heeft dit betrekking op het Maria Magdalenaconvent. Het Utrechts Archief, Domkapittel te Utrecht, toeg.nr. 216, inv.nr. 15-4. Met dank aan Peter Swart.

143 Dit blijkt uit de *Acta Capitularia* van het Domkapittel, d.d. 19 juli 1559. Zie: WFA, 1512, inv.nr. 55.

144 Zie voor een kort overzicht van de geschiedenis van Nieuwlicht: *Monasticon Windeshemense* deel 3, 323-333.

145 *Chronicon*, fol. 32v-33r; *Origo* fol. 3r

3-8 Natuurstenen console van klooster Nieuwlicht, gevonden in de omgrachting van het klooster in 2003. Hierop staat een wapenschild met doorboord hart, het symbool van St. Augustinus. Het bouwornament is in 2011 geplaatst als sluitsteen in een nieuw gemetselde poort die ter herinnering aan het klooster op het voormalige kloosterterrein aan de Koewijzend is gebouwd.

cieze datum: 23 november 1392. In het standaardwerk over de geschiedenis van klooster Windesheim van Johannes Busch (+1479/1480) staat duidelijk vermeld dat Nieuwlicht de tweede dochterstichting van Windesheim is. Aangezien de eerste dochterstichting, klooster Mariëndaal bij Arnhem, in 1392 tot stand kwam, moet Nieuwlicht wel in datzelfde jaar of kort erna zijn gesticht. Als stichters worden door Busch twee priesters genoemd: Gerardus de Horn en Paulus de Medenblic.¹⁴⁶ Laatstgenoemde zijn we al tegengekomen bij de stichting van het fraterhuis in Hoorn, als biechtvader van het Ceciliaconvent in Hoorn en mogelijk als stichter van het Agnesconvent in Hoorn en het Mariaconvent in Medemblik. De broeders volgden de regel van Augustinus en worden daarom aangeduid als reguliere kanunniken. In 1395 richtten klooster Windesheim, klooster Nieuwlicht, klooster Sint-Salvator in Eemstein en klooster Mariëndaal (Mariënborn) bij Arnhem gezamenlijk het Kapittel van Windesheim op.

Klooster Pietersdal begon als tertianenconvent in 1457. Al na enkele jaren veranderde het convent van regel. In 1462 verlieten de broeders de derde regel van Franciscus en namen de regel van Augustinus aan. Het klooster werd vervolgens opgenomen in de Orde van de Kruisbroeders. Het was daarmee de eerste vestiging van de kruisbroeders boven de grote rivieren. Zowel het *cartularium* als het *memorieboek* van dit klooster zijn bewaard gebleven. Daarnaast is in de *Origo* een kroniekje van het klooster opgenomen en zijn talloze gegevens uit de kapittelverslagen van de kruisbroeders af te leiden. Aan dit klooster is dan ook de nodige aandacht in de literatuur besteed, maar op basis van het archiefmateriaal is zeker nog het een en ander aan te vullen.¹⁴⁷ Pietersdal zal in dit boek regelmatig ter sprake komen omdat Bethlehem net als Pietersdal onder het kapittel van de kruisbroeders viel.

Voor Enkhuizen is reeds de stichting van een mannenklooster van de derde orde in 1458 vermeld. Waarschijnlijk heeft deze nieuwe gemeenschap niet heel lang bestaan. Eind 15de eeuw werd opnieuw een mannenklooster opgericht: het Augustijnenklooster. Het bestaan van dit klooster is uit diverse bron-

146 Busch, *Chronicon Windesemense*, 159-160.

147 Drost, 'Geschiedkundig overzicht van het Kruisheerenklooster te Hoorn'. Hij doet hierin een poging een lijst van prioren samen te stellen, maar deze bevat fouten doordat de kapittelverslagen van de kruisbroeders nog niet ter beschikking stonden (gepubliceerd in 1969). Hij baseerde zich vooral op de kroniek van Velius en het *Obituarium*.

Heere, 'Uit de librije van Sint-Pietersdal'; Heere, 'Sint-Pietersdal of het Kruisbroedersklooster te Hoorn'; Zwart, 'Het Sint-Pietersdal of het Kruisbroedersklooster te Hoorn'.

Boschma-Aarnoudse, *Sint-Pietershof te Hoorn*, 7-21. De reconstructie van het klooster in dit boek is onjuist. Deze is gebaseerd op de huurgegevens van een aantal huizen door de stad Hoorn in 1586, dus na opheffing van het klooster. Het gaat hier echter niet om delen van het klooster die zijn omgetimmerd tot woningen, maar om huizen die in het bezit waren van het klooster en aan het Dal stonden. Ze constateert zelf dat het merkwaardig is dat uit deze bron zou blijken dat de voormalige kloostergebouwen nog ten dele bestonden, terwijl op de stadsplattegrond van Guicciardini uit 1582 het volledige klooster, exclusief de kapel, is afgebroken. De weergave op deze kaart is correct.

Veerkamp, *Priores van het kruisbroedersklooster*.

3-9 Uitsnede van een gravure met stadsgezicht van Hoorn vanaf zee, uit ca. 1650. In het midden (nr. 5) de kapel van Pietersdal. Links (nr. 4) de kapel van het Claraconvent.

nen bekend, maar toch is het maar recent dat alle bronnen met betrekking tot de stichting op een rij zijn gezet.¹⁴⁸ In 1496 werd het eerste initiatief genomen, een petitie werd ingediend en in 1498 verkregen de broeders pauselijke toestemming.¹⁴⁹ De broeders waren vanaf dat moment augustijner eremieten, een bedelorde (mendicanten) die de regel van Augustinus volgde. De observatiebeweging binnen de augustijnenorde leidde tot een splitsing in observanten en conventuelen. De eerste groep wilde terug naar het oorspronkelijke eremietenleven. De tweede groep wilde het gevestigde kloosterleven handhaven. Binnen de observanten waren weer verschillende stromingen met eigen congregaties: diverse Italiaanse, een Spaanse en een Saksische. De Saksische congregatie was in 1438 opgericht en had veel invloed in Duitsland en de Lage Landen. In de periode 1489-1499 werden vanuit deze congregatie

enkele nieuwe kloosters gesticht waaronder dat van Enkhuizen. Andere vestigingen binnen de huidige landsgrenzen hadden de Augustijner eremieten in Maastricht, Middelburg, Dordrecht, Appingedam en Haarlem.

		stichting	derde regel	altaar	houten kapel	stenen kapel
Hoorn	Agnesconvent	1385	<1409	1397	1435	1462
Enkhuizen	Ursulaconvent	1385	<1431	1421	1435	
Medemblik	Mariaconvent	<1395				
Hoorn	Ceciliaconvent	<1396	1400		1435	1450
Hoorn	Catharinaconvent	1400	<1409	1430		1454
Hoorn	Gertrudisconvent	1404	<1409	1430		
Hoorn	Mariaconvent	1408	1413		1435	1506
Schagen	Catharinaconvent	<1421	<1514			
Medemblik	Catharinaconvent	<1436	<1436			
Enkhuizen	Ceciliaconvent	1441	<1452			
Grootebroek	Elisabethconvent	<1450	<1463			
Hoorn	Maria Magdalenaconvent	1464				1494
Enkhuizen	Claraconvent	1441/1465				
Hoorn	Claraklooster	1468				1500
Westerblokker	Bethlehem	1475	tot 1479			1494

2-2 Overzicht religieuze vrouwengemeenschappen in West-Friesland.

148 Keppel, 'Boschplein'. Belangrijk aan dit artikel is met name dat de auteur een plattegrond van het Aalmoezeniers- en Nieuwe Armen Weeshuis uit 1818 uit het Noord-Hollands Archief heeft opgedoken, dat een beeld geeft van het verdwenen kloostercomplex.

149 Teeuwen en De Meijer, *Documents pour servir a l'histoire médiévale*, 292; Kunzelmann, *Geschichte der Deutschen Augustiner-Eremiten*, 180-181; Reimers, *Friesische Papsturkunden*, 59-60.

3.7 De positie van klooster Bethlehem

Op basis van de gegevens uit bovenstaande analyse is een verkort *monasticon* van religieuze vrouwen-gemeenschappen in West-Friesland op te stellen. De gegevens hierin wijken op enkele punten af van die welke gepubliceerd zijn in de lijst met conventen van de derde orde van Franciscus door Goudriaan in 2008.¹⁵⁰ Dit schema vormt de achtergrond voor de stichting van klooster Bethlehem. Uit de analyse volgt een aantal constatering.

Bethlehem is de laatste religieuze vrouwengemeenschap die in West-Friesland werd gesticht. De eerste golf van stichtingen speelde zich af in de periode tussen 1385 en 1441. De gemeenschappen die in die periode tot stand kwamen, waren alle op zeker moment conventen van de derde orde. Bethlehem behoort tot de tweede (kleinere) stichtingsgolf tussen 1464 en 1475. In 1464 kwam het Maria Magdale-naconvent en in 1468 het Claraconvent in Hoorn tot stand. Opvallend is dat al deze late stichtingen geen tertiariissenconventen waren. Bethlehem en het Maria Magdalenaconvent in Hoorn volgden de regel van Augustinus. De zusters van Clara zijn te aan te duiden als grauwezusters of observante tertiariissen en behoren niet tot de ‘gewone’ tertiariissen.

Bethlehem is het enige vrouwenklooster dat in West-Friesland op het platteland werd gesticht. Alle andere vrouwengemeenschappen zochten de bescherming van de stad op. Nieuwlicht lag ook in het buitengebied, maar dit was een mannenklooster. Als we de bronnen mogen geloven, was het bijna een onneembare vesting. Omgeven door een muur en grachten en bestaand uit stenen gebouwen vormde het volgens het stadsbestuur van Hoorn in 1572 een ideale locatie voor de Spanjaarden om zich in te verschansen. Om die reden werd het afgebroken. Gedurende het bestaan waanden de reguliere kanun-niken zich er veilig. Het Elisabethconvent in Grootebroek zou ook als een plattelandsvestiging gezien kunnen worden, maar dit lag binnen een plaats die al in 1364 stadsrechten had verworven. Ook al was Grootebroek niet door stadsmuren omgeven, de omringende bebouwing bood toch een zekere mate van bescherming. Volledig afgezonderd van het stedelijke leven was de vestiging hier in ieder geval niet.

Omstreeks 1475, het moment dat Bethlehem werd gesticht, lijkt het kloosterlandschap min of meer verzadigd te zijn geweest. De gestichte vrouwelijke religieuze gemeenschappen voldeden aan de behoefte die er was. De religieuze focus lag niet in nieuwe stichtingen, maar in verkloosteren. Al decen-nia eerder was een proces van verkloosteren in gang gezet. Gemeenschappen namen de derde regel aan, sloten zich aan bij het Kapittel van Utrecht en voerden soms de clausuur in. Opvallend is dat de observantiebeweging binnen West-Friesland niet echt doorzette. In de 15de eeuw hebben meer dan 40 tertiariissenconventen de regel van Augustinus aangenomen.¹⁵¹ Met uitzondering van Bethlehem veran-derde geen enkel tertiariissenconvent in West-Friesland van regel.¹⁵² De verklaring hiervoor is niet een-voudig. Diverse factoren kunnen een rol hebben gespeeld: een bescheiden ontwikkelingsniveau van de zusters, een grote mate van afhankelijkheid van ambachtelijke werkzaamheden, een gebrek aan invloed vanuit het Kapittel van Windesheim en het Kapittel van Sion, persoonlijke motieven van biechtvaders en de mate van verworven privileges. Alle factoren behoeven onderzoek om zinvolle uitspraken hierover te kunnen doen. Het lijkt er in ieder geval sterk op dat bij de stichting van Bethlehem demografische factoren niet bepalend waren, maar dat er vanuit religieuze motieven behoefte bestond aan een nieuw vrouwenklooster.

150 Goudriaan, ‘Derde orde van Sint Franciscus’, 243.

151 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 274.

152 In de literatuur komt een enkele maal het Elisabethconvent in Grootebroek als regularissenklooster voor. Noordeloos heeft deze bewering reeds in 1928 ontkracht: Noordeloos, ‘St. Elisabethen convent-weeshuis’, 310-315. Het Elisabethconvent wordt als lid van het Kapittel van Utrecht in zowel de lijst van 1555 als 1570 genoemd: Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 412.